سرمد شہید

ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل

ستار پیرزادو

سرمد شهيد

ليکڪ

ڊاڪٽر جيت سنگھ سيتل

سنڌيڪار

ستار پيرزادو

سنڌ ادبي اڪيڊمي ڪراچي

سنڌي ترجمي جا سڀ حق ۽ واسطا سنڌيڪار وٽ محفوظ

ڪتاب جو نالو: سرمد شهيد
ليکڪ : ڊاڪٽر جيت سنگهه سيتل
سنڌيڪار: ستار پيرزادو
ڪتاب نمبر: ١٧
سال : ٢٠٠٢
ڇپائيندڙ : سنڌ ادبي اڪيڊمي.
شيخ سلطان ٽرسٽ بلڊنگ.
٢٥ سول لائينز. ڪراچي.
فون نمبر : 5683147، 7782597
ڇاپيندڙ: الجنت پريس. ڪراچي.
قيمت: چاليهه رپيا

ارپنا

مان هن ڪتاب تي تيل پنهنجي محنت
حاجي لعل بخش شيخ کي ارپيان ٿو،
جيڪو اسان جي خاندان جو وڏڙو آهي.

ستار

ترتيب

ناشر پاران — ايس- ايم- سونڌي	7
سرمست سرمد شهيد — ستار	9
1. سوانح حيات	13
2. الزامن جو جواب	26
3. ڪلام	34
4. زندگيءَ جو فلسفو	37
5. دنيا جي اصليت	49
6. اسان جا گناهه	53
7. شريعت ۽ وهمن جي مخالفت	57
8. حق جي مٽي	60
9. اعمال ۽ ان جو قل	65
10. پاڻ سڃاڻ	66
11. پاڻ سڃاڻ جي حاصلات	69
12. هيڪلائي	71
13. ذڪر ۽ تصور	72
14. متفرق	77
15. درويش سرمد	78

شاعري:

16. دنيا جي فنائيت	79
17. تنبيهه	81
18. نفس يا من	83

19.	خودي	89
20.	صحبتِ بد	91
21.	بد اعمال	93
22.	شريعت	95
23.	عاجزي	96
24.	ترک	97
25.	عشق و فراق	98
26.	عبادت	101

ناشر پاران

’مشرق جا درويش‘ نالي ڪتابي سلسلي طور ڪبير، گرونانڪ، گرو رويداس، سنت نامديو، سنت دادو ديال، ميران ٻائي، گوسوامي تلسي داس، سنت تلسي (هاترس) سنت پلٽو، سوامي جي مهاراج، سائين بُلهي شاهه، سنت دريا صاحب، (بهار واري) سنت چرن داس ۽ حضرت سلطان باهوءَ جن جي سوانح حيات ۽ سندس روحاني تعليمات تي ڪتاب ڇاپي پڌرا ڪيا ويا آهن، جيڪي پڙهندڙن ۾ بيحد پسند ڪيا ويا آهن هي ڪتاب صوفي سرمد جي باري ۾ آهي.

ڪافي عرصو اڳ ست سنگ (ديره) پاران صوفي فقير سرمد تي انگريزيءَ ۾ هڪ ڪتاب ڇاپيو ويو هو، پر ان کي ٻين ٻولين ۾ ڇپائي نه سگهيا. هيءَ ڳالهه خوشيءَ جوڳي آهي ته فارسي ٻوليءَ جي عالم ۽ پنجابي ادب جي مشهور مصنف ڊاڪٽر جيت سنگهه سيتل، اڳوڻي ڊائريڪٽر ڀاشا و ڀاڳ، سرمد جي زندگيءَ تعليمات جي باري ۾ پنجابي ٻوليءَ ۾ هڪ ڪتاب لکيو، جيڪو عوام ۾ بيحد مقبول ٿيو. اردودان طبقي جي گهرج کي نظر ۾ رکي اهو ڪتاب اردوءَ ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو آهي، جيئن اردو ڄاڻڻ وارا ان عظيم صوفي ۽ مالڪ جي سچي عاشق جي ڪلام کي پڙهي ان مان روحاني طور ڪجهه حاصل ڪري سگهن.

سرمد مغل بادشاهه اورنگزيب جي زماني ۾ ٿي گذريو آهي. ملڪ جي هر سچي عاشق جيان سرمد ڪافر ۽ مومن جي مصنوعي ورڇ ۾ ايمان نه رکندو هو. هن جي آڏو **ڪافر** مومن، ڪفر ۽ دين جا ويڇا ڪا معنيٰ نه پيا رکن. هو قدرت کي قادر جي صورت سمجهندو هو. هو فرد ۽ بشر ۾ بنا مذهب ۽ ملت جي لحاظ کان هڪ خدا جو نور ڏسڻ وارو مست هو.

سرمد هر طرح جي ٻاهرين شريعت کان آزاد هو. هو صرف خدا سان سچي عشق، پيار ۽ بندگيءَ کي ئي سندس حصول جو ذريعو سمجهندو هو. هو انهن صوفي درويشن مان آهي جن شهادت جو پيالو پيئڻ قبول ڪيو پر حقيقت سان ڪنهن به قسم جي سمجهوتي کي منظور نه ڪيائين. سرمد جو سر وڍيو ويو، صرف ان لاءِ ته هو متعصب ۽ بي جان شريعت جي اباڻي

قيد کي هرگز قبول ڪرڻ لاءِ تيار نہ هو.

سرمد جو ڪلام رباعيات جي صورت ۾ موجود آهي. رباعي چئين مصراعن جو هڪ ننڍي نظم جو گهاڙيٽو آهي. جنهن ۾ شاعر هڪ قسم جي خيال جو اظهار ڪندو آهي. ڪنهن بہ هڪ فلسفي جي سيني پاسن کي هڪ ئي رباعيءَ ۾ اظهارڻ ممڪن ناهي. رباعيات جي آڌار تي سرمد جي فلسفي جي واڌ ويجهہ جو اظهار ڪرڻ مشڪل آهي تنهن هوندي بہ فارسي ۽ پنجابي ٻنهي ٻولين جي گهري مطالعي جي ڪري ڊاڪٽر جيت سنگهہ سيتل، سرمد جي نظرئي جو گهرائيءَ سان غور ڪرڻ ۽ ان درويش جي فلسفي جي بنيادي پهلوئن کي نمايان ڪرڻ ۾ ڪامياب ويو آهي.

ڪتاب جو اردو ۾ ترجمو ڪرڻ وقت، ٻوليءَ جي خوبصورتي ۽ معيار کي نظر ۾ رکيو ويو آهي ۽ اصل لکت جي روح کي ترجمي ڪرڻ جي ڪامياب ڪوشش ڪئي وئي آهي. هن ڪتاب ۾ چوند رباعيات موضوع وار ڏنيون ويون آهن.

اميد آهي تہ هن ڪتاب جي ڇپائيءَ سان روحانيت جي پرستار اردودان طبقي جي جيڪا ڏکهي عرصي کان گهرج هئي، اها پوري ٿي ويندي ۽ ان عظيم درويش جو روحانيت سان ڀرپور ڪلام .حق جي ڳولائن جي لاءِ روحانيت جي راهہ ۾ تحرڪ جو ڪم ڏيندو.

ايس- ايم- سوندي

سيڪريٽري

راڌا سوامي ست سنگ بياس

سرمست سرمد

سنڌ جي سدا سهاڳڻ ڌرتيءَ ڪهڙا ڪهڙا موتي اپايا آهن. ڪهڙن ڪهڙن جوڌن، جوانن، ارڏن، سماج سڌارڪ، نظام بدلائيندڙ، مهان شاعرن، ڏاهن، عظيم صوفي بزرگن کي جنم ڏنو. دنيا ۽ عالم اسلام ۾ ڌرتيءَ جو نالو روشن ۽ قوم جو ڪَرُ اوچو ڪيو آهي.

مولانا قاسميءَ چواڻي هڪ ڀيري رسولِ خدا، پنهنجي مجلس ۾ سنڌ جي سڳنڌ جو ذڪر ڪيو هو. اها سنڌ جي سڳنڌ، متيءَ جي مهڪ جا عرب ولايت ۾ واءَ جي جهوٽن سان وڃي پهتي هئي. اُها سڳنڌ اهڙن ئي صوفي بزرگن جي تعليم هئي، جنهن جي شاهدي سنڌ ۽ عرب جي تاريخ اڄ به ڏئي رهي آهي ته ڪيترائي سنڌ جا عالم ۽ استاد، عرب ولايت ۾ وارد ٿيا ۽ 'السنڌي' جي نالن سان مشهور ٿيا. انهن نه صرف اسلامي تعليم جيڪا حقيقت ۾ عرب دنيا مان ڦهلجي سنڌ ۾ پهتي هئي، اها ساڳي تعليم، ورائي عرب واسين کي سنڌي عالمن پڙهائي هئي. انهيءَ حوالي سان سنڌ جا ڪيترائي صوفي بزرگ اڄ به عرب ۽ عجم جي دنيا ۾ مشهور آهن.

اها پڻ حقيقت آهي ته سنڌ ۾ صوفي مت جي آمد عجم يعني ايران ذريعي ٿيڻي وڃي ٿي. جڏهن سنڌ تي ايرانين حملا ڪري، هتي پنهنجي بادشاهت قائم ڪئي هئي، ته انهن جي صوفي بزرگن جي لکڻين، خاص ڪري شاعريءَ جي اثر ۽ سنڌن صحبت جي اثر ڪري سنڌ ۾ صوفي مت جو ڦهلاءُ ٿيو.

انهيءَ فارس يا ايران کان ڪيترائي صوفي بزرگ، سنڌ ڌرتيءَ تي وارد ٿيا ۽ پنهنجي حقيقي پرچار سان ماڻهن جي دلين کي موهي وڌو. سندن صحبت جي ڪري نه صرف مسلمان، پرتن ڏينهن ۾ هتي جي وڏي آبادي، هندي مت، ٻڌمت ۽ سک مت جا ڪيترائي پيروڪار، ڪانئن متاثر ٿي، سندن پوئلڳ ۽ صوفي تعليم جا پُرجوش پرچارڪ بڻيا. اهڙيءَ طرح صوفي سرمد شهيد به سنڌ ۾ ايران مان وارد ٿيو. سندس وڏا اصل ۾ آرمينيا جا يهودي واپاري هئا، جيڪي واپار جي سانگي ايران ۾ وارد ٿيا ۽ ايران جي تجارتي مرڪز ڪاشان ۾ سڪونت اختيار ڪيائون. انڪري سرمد جو جنم ڪاشان ايران ۾ ٿيو. تاريخدانن جي لکت مطابق سرمد جو اسلامي نالو 'محمد سعيد' ڄاڻايو ويو

آهي، پر سندس يهودي ۽ عيسائي نالن جي پروڙ نہ ٿي پئجي سگهي. چاڪاڻ تہ جيڪڏهن 'سرمد' جنهنجي لفظي معنيٰ 'ازل ۽ ابد کان آزاد' آهي، جيڪو دائم ۽ لافاني آهي، هميشہ زنده جاويد آهي، زمان ۽ مڪان کان پري ۽ الڳ آهي، جيڪو اڻ ڪٿ، بي حد، سمجهہ ۽ سوچ کان پري آهي. اهو ٻالاپڻ کان ئي يهودي مذهبي ڪتابن جي مطالعي ۽ غور فڪر ۽ وضاحت جي تڪ تور ۾ رهندو هو. چون ٿا تہ ڪيس يهودين جو مذهبي ڪتاب ازبرهو ۽ پوءِ اتي ايران ۾ ئي سندس مذهبي ڄاڻ ۽ حق جي ڳولا ڪندي هو عيسائي بڻجي ويو. عيسائي ٿيڻ کان پوءِ هن وري عيسائيت جو گهرو مطالعو ڪيو ۽ بائيبل تي پوري دسترس حاصل ڪئي. ان هوندي بہ هن کي روحاني تسڪين حاصل ڪونہ ٿي ۽ هن ان وقت جي بهترين اسلامي مذهبي استادن ملا صدرالدين شيرازي ۽ ابوالقاسم فندسڪيءَ کان اسلامي تعليم حاصل ڪئي. جيڪي ٻئي آزاد خيال استاد ليکيا ويندا هئا. جن جي تعليم ۽ صحبت سرمد کي صوفي مت جو بغور مطالعو ڪرڻ جي ترغيب ڏني.

سرمد پنهنجي اباڻي ڌنڌي واپار سانگي سمنڊ رستي ۱۰۴۲هجري مطابق ۲۳-۱۶۳۲ع ۾ هندوستان جي صوبي سنڌ جي شهر يا گادي واري هنڌ ٺٽي ۾ پهتو. هتي هڪ رنگين محفل ۾ سندس نظر ان وقت جي گائڪ نالي ابيچند تي پئي. ابيچند جو آواز ڏاڍو دردیلو هو. جنهن جي ڇڪ سرمد کي ابيچند ڏانهن مائل ڪيو ۽ ان روح جي روح کي ڇڪ مان سرمد جي دل ۾ عشق اپڙڪي پيو.

نڳم ٻاڻ ٻروچ جو، مادو جهل مَ مون.

جڏهن اها پروڙ ابيچند جي والدين کي پئي تہ هنن ابيچند کي سرمد سان ملڻ کان جهلڻ لاءِ ڪيس لڪائي ڇڏيو. پر فطرت مطابق معشوق، عاشق کان جدا ٿي نہ ٿو سگهي. پل ڪٿي ڪيترو بہ عاشق کي ستائي، پر هڪ ڏينهن ٻنهي کي اوڏو اچڻو آهي ۽ ملي هڪ ٿيڻو آهي ۽ اتان کان پوءِ ئي حقيقت ۽ معرفت ڏانهن وڌڻو آهي.

سرمد ٺٽي سال ٺٽي ۾ رهي پيو هو ۽ ان عرصي دوران ابيچند ساڻس ملندو رهيو ۽ سرمد عشق جون منزلون طئہ ڪندو رهيو. آخرڪار هڪڙو اهڙو وقت بہ آيو جو هن کان واپار ڇڏائجي ويو ۽ هُو لاطمع ٿي ويو. ان حد تائين جو هن پنهن جي تن تي لباس پهرڻ بہ فضول سمجهيو ۽ ان کان بہ ٻاڻ کي اجو ڪري ڇڏيائين.

تـتي ۾ ٽي سـال گذارڻ کـان پوءِ سـرمـد جـو ڏس لاهور ۾ ملي ٿـو ۽ اتان حيدرآباد دکن ۾ اچي وارد ٿـيو. هتي سندس عـقـيد تمندن ۾ اضافـو ٿـيو ۽ مـحفلون ٿـيڻ لڳيون. جن ۾ سرمـد پنهنجون رباعيون پڙهندو هو ۽ کـين دنيـاوي خـواهشـات ترڪ ڪرڻ جـو درس ڏيندو هو. مـاڻهـو کـيـس ڪامل درويش ڪري مـجـيندا هئـا ۽ سندس اگـهـاڙپ کي درويش جي لاپرواهي سمجهندا هئا. ڪنهن بہ ڪتاب ۾ ذڪر نہ ٿو ملي تہ هو لباس کـان آجو ڪڏهن ۽ ڪيئن ٿيو.

١٦٥۴ع ۾ سرمـد دهليءَ وجي سهڙيو. دهليءَ ۾ پهچڻ کـان اڳ ئي سرمد هندوستان ۾ پري پري تائين مشهور ٿي چڪو هو. انـڪري سندس دهلي پهچڻ جي خبر پکڙجي وئي. انڪري امير، وزير، درٻاري ۽ معزز شهري سرمد سان ملاقات جو شرف حاصل ڪرڻ لاءِ اچڻ لڳا. ان دوران بادشاهہ شاهہ جهان ۽ شهزادو دارا شڪوا بہ سرمد جا معتقد ٿي چڪا هئا. نيٺ دارا شـڪـوا سرمد وٽ نہ صرف اچڻ شروع ڪيو پر هو کيس ڪامل درويش ڪري ڄاڻندو هو ۽ سندس خواهش هئي تہ سندس والد شاهہ جهان بہ سرمد سان ملاقات جو شرف حاصل ڪري وٺي.

پر چـوندا آهن، بندي جي من ۾ هڪڙي، ٻي جـا ڪري صاحب. سـو سرمـد ۽ دارا شـڪـوا جي دوستي جيئن ملڪ ۾ مشهور ٿي تہ اورنگزيب، جيڪو دارا شـڪـوا جو ننڍو ڀاءُ هو، تنهن کي اها ڳالهہ نہ آئڙي تہ هڪ شهزادو، تخت تاج جو وارث، هڪ اگهاڙي درويش جي ديري تي هلي وڃي، اها ڄڻ هندوستان جي تخت تاج جي بيحرمتي ڪئي پئي وڃي. انڪري اول تہ دارا شـڪـوا کي سـمـجـهايائين، پر جڏهن هو نہ مڙيو تہ هن تخت تي قبضو ڪري، شاهہ جهان کي آگري ۾ قيد ڪرايو ۽ دارا شڪوا سان اعلان جنگ ڪيو ۽ نيٺ کيس ملڪ جيون گرفتار ڪري اورنگزيب آڏو پيش ڪيو. جنهن پنهن جي شرعي عدالت مان ڪفر جي فتويٰ حاصل ڪري کيس مارائي ڇڏيو.

دارا شـڪـوا جي شـهادت کـان پوءِ اورنگزيب جي ويجهن کيس سرمد خلاف ڀڙڪائڻ شروع ڪيو. کيس چيائون تہ سرمد، دارا کي بادشاهت جي دعـا ڪئي هئي. ٻيو تہ هو سڄي هندوستان ۾ ايترو مـقـبول آهي جو سندس هڪڙي اشاري سان سڄو هند اٿي کڙو ٿيندو ۽ توکي تخت تان لاهي ڦٽو ڪندو.

نيٺ ڪن پرينڊڙن جي ساري ٿي ۽ اورنگزيب ڪي ڇيئي صوفي درويشن، جنهن جي دارا سان رغبت هئي، انهن کي قتل ڪرايو. نيٺ سرمد جو وارو بہ آيو. پر سرمد جي شهرت ۽ عقيدتمندن جي تعداد کي نظر ۾ رکي، درٻاري شريعت عدالت مان ڪيس هلارائي. هن کي ڪنهن بہ پر ڏوهي ۽ ڪافر قرار ڏياري، سندس سخت مخالف قاضي ملان عبدالقويءَ کان ڪفر جي فتويٰ ڏياري. ان لاءِ سرمد تي ٽي الزام مڙهيا ويا. هڪ هو اگهاڙو ٿو رهي، ٻيو ڪلمہ طيب اڌ ٿو پڙهي ۽ ٽيون تہ سرمد حضور صلعم جي معراج کان انڪاري آهي. اهي ٽئي الزام ۽ سڀ کان وڏو الزام تہ سرمد، دارا کي بادشاهي ملڻ جي دعا ڪئي هئي، جنهن لاءِ خود اورنگزيب کانئس پڇيو هو تہ ڇا تو اهڙي پيشنگوئي ڪئي هئي؟ جنهن تي سرمد وراڻيس تہ: منهنجي اڳڪٿي پوري ٿي آهي ۽ خدا کيس ابدي سلطنت عطا ڪئي آهي.

اهڙيءَ طرح سرمد پنهنجي ٽنهي الزامن جا برجستا جواب ڏنا، تنهن هوندي بہ کيس، سر قلم ڪرڻ جهڙي سزا ڏني ۽ کيس دهليءَ جي جامع مسجد جي آڏو شهيد ڪيو ويو. سندس شهادت ڏسڻ لاءِ سڄو دهلي شهر اٿلي پيو هو. اهڙيءَ طرح هي الله تعاليٰ جو برگزيدو، درويش هن فاني جهان مان عشق جون منزلون طئہ ڪري، وڃي پنهنجي حقيقي محبوب سان ميلو ڪيو. شاهہ لطيف چواڻي:

ڪڏهن ڪانہ سُئي، تہ ڪا سگهي گڏي سڄڻين.

آخر ۾ هن ڪتاب جي ترجمي بابت تہ ڪجهہ چوڻو نہ اٿم، اهو اوهان تي ڇڏيل آهي. باقي جيئن اسان هن کان اڳ ڪبيرداس جي زندگي جو احوال ڪتابڙي جي صورت ۾ پيش ڪري چڪا آهيون، ائين سرمد شهيد جي زندگيءَ تي هي ڪتاب پيش ٿا ڪريون. جيڪو سرمد جي باري ۾ چڱي ڄاڻ فراهم ڪندو.

سرمد جي باري ۾ عام ڄاڻ اها آهي تہ هُو سنڌي ۽ ٺٽي جو رهاڪو هو. اها ڳالهہ هن ڪتاب مان واضع ٿي ويندي. اميد ٿا رکون تہ جوڳي موٽ ملندي.

ستار

۱۴-ڊي. گلشن ڪمپليڪس ۲.
راشد منهاس روڊ. ڪراچي

۲۷ جولاءِ ۲۰۰۱

سوانح حيات

"ساڌ کي سوڀيا ساڌ بن آئي".

(گرو دارجن ديو جي، سک هئي) هاترس جي مڪمل سَنتَ. حضور تلسي داس صاحب به ٻين صوفي فقراءِ جيان سرمد کي به خدائي ذڪر (سرت شبداڀياس) جي وسيلي مالڪ سان وصال ڪندڙ ڪامل درويش مڃيو آهي.

منصور، سرمد، بوعلي ۽ شمس، مولانا ٿيا،
سڀ ان راهه تان پهتا جنهن يقين دل ڪيو.

آگري جو پيارو سَنتَ سوامي جي مهاراج جن پيرن ۽ فقيرن جا نالا ڳڻايا آهن، انهن ۾ سرمد کي به شامل ڪيو اٿس. سرمد پاڻ پنهنجي ڪلام ۾ پنهنجي لاءِ چيو آهي.

شاهه و درويش و قلندر ديده اِي،
سرمدِ سرمست و رسوا رابَبِين،
زنده ڪس جان نيا شد ديده اِي،
گر نه ديدستي، بيا مارا بَبِين.

مطلب : ڇا ڪڏهن تو بادشاهه، درويش ۽ قلندر کي ڏٺو آهي؟
ڇيڪڏهن نه ته اچ بدمست بدنام سرمد کي ڏس.
ڇا ڪڏهن تو جيئندڙ کي بنا ساهه کڻڻ جي ڏٺو آهي؟
جيڪڏهن نه ته اچ مونکي ڏس.

سرمد جي لفظي معنيٰ آهي "ازل" ۽ "ابد" کان آزاد جيڪو لافاني ۽ دائم آهي، هميشه زنده آهي، جاويد آهي. جيڪو زمان و مڪان کان پري الڳ آهي، جيڪو اڻ ڪٿ، بي حد، سمجهه ۽ سوچ کان پري آهي. اهو سرمد آهي. اهڙو ته فقط هو خالقِ ڪائنات، ڪردگار آهي، يا اهڙو انسان ڪامل اهڙين وصفن جو مالڪ ٿي سگهي ٿو. جيڪو پنهنجي مالڪ، ان خالق ڪردگار سان ملي، ان ۾ جذب ٿي، ان جي صورت ٿي چڪو هجي، **هَرِڪا سيوڪ سوهَر جيها- ڀيد نه جانهومانس ديها، (گورو ارجن ديو جي)** هَرِيءَ

جو خدمتگار. سوهريءَ جهڙو- ٻيو ڳجهه نہ ڄاڻو ماڻهوئا ڪوئي- پنهنجي هستي پنهنجي مولا ۾ فنا ڪري ڇڏيندڙ سچو درويش. مولا جي ئي ظاهري صورت هوندو آهي. رضوي. سرمد جو شمار اهڙن مجذوب فقراء ۾ ڪيو آهي جيڪي هميشہ مالڪ ڪل جي ياد ۾ مستغرق هوندا آهن.

سرمد انوکو انسان هو. جيڪو ظاهراً مست مولا. لاطمع بي نياز فقير هو. پر باطن ۾ نفس تي حاوي پڄي روحاني شهنشاهہ بڻجي چڪو هو. عظيم حق سان ميل ڪائي، مذهبي شريعت جي سوڙهي وادي اُڪري. مڪمل وحدانيت جي ڪليل آسمان جو آزاد پکي بڻجي چڪو هو. هو پنهنجو روح ۽ جان پنهنجي محبوب جي حوالي ڪري. محبوب جو ٿي چڪو هو. وري محبوب جي هر شيءِ جو مالڪ بڻجي چڪو هو.

سرمد آرمينا جو يهودي هو. سندس جم ايران جي مشهور تجارتي مرڪز ڪاشان ۾ ٿيو هو. سندس وڏا اول آرمينيا جا رهاڪو هئا. جيڪي پوءِ ايران ۾ اچي سڪونت پذير ٿيا.

ڪجهہ تاريخدانن سرمد جو اصل نالو محمد سعيد لکيو آهي. جيڪو هڪ اسلامي نالو آهي، جڏهن تہ اها بہ حقيقت آهي تہ سرمد يهودي خاندان جو ڀاڙ هو جيڪو گهڻو وقت پوءِ مشرف بہ اسلام ٿيو. ان حقيقت کي سرمد پاڻ بہ مڃي ٿو. هو چوي ٿو:

سرمد بہ جهان بسبي. نِکو نام شدِي.
از مذهبِ کفر، سوئي اسلام شدِي.

ترجمو: سرمد تون جڳ ۾ وڏو نيڪ نانءُ ٿئين.
تون ڪفر جو مذهب ڇڏي اسلام ڏانهن متوجہ ٿئين.

سرمد جي پيدائش جي تاريخ جي باري ۾ پڪ سان ڪجهہ چوڻ ممڪن ناهي، ڪجهہ تاريخدانن سندس جم ١٦١٨ع مڃيو آهي. جڏهن تہ سرمد ٣٢-١٦٣٢ع ۾ هندوستان ۾ واپار سانگي اچڻ جي ڳالهہ بہ چئي ٿي وڃي. پڪ ئي پڪ هو ١٤-١٥ سالن جي عمر ۾ واپار لاءِ تہ هندوستان نہ اچي ها. ايترو بہ ناهي هو تہ هندوستان اچڻ کان اڳ ڪيترن مرحلن مان گذري چڪو هو. هو نہ صرف يهودي، عيسائي ۽ اسلام جي مذهبي ڪتابن جو مطالعو ڪري چڪو هو. پر ان دؤر جي اعليٰ پائي جي علماءَ ملا صدر ۽

RIZVI: A HISTORY OF SUFISM IN INDIA V-II P-475

ابوالقاسم فندسڪيءَ کان اعليٰ درجي جي تعليم بہ حاصل ڪري چڪو هو.

پنهنجي تعليم ۽ تجربي جي آڌار تي هو يهودي مذهب مان اسلام ۾ داخل ٿي چڪو هو، پر ان دؤر جي اعليٰ درجي جي تعليم بہ حاصل ڪري چڪو هو.

اها ڳالهہ پڻ يقين سان چئي ٿي سگهجي تہ هن ايران ۾ ڪنهن ڪامل درويش کان باطني ۽ روحاني علمن جا راز حاصل ڪري، مطالعي ۾ ڪافي ترقي ڪري چڪو هو. ڪجهہ عالمن جو خيال آهي تہ سرمد هندوستان پهچڻ کان پوءِ شيخ پيڪڻ يا پيڪا صاحب مان ڪنهن بہ هڪ کي پنهنجو مرشد اختيار ڪيو. پر اها ڳالهہ صحيح نہ ٿي ڀاسي ڇو تہ پيڪڻ صاحب سرمد کان اڳ ۱۵۷۴ع ۾ هي جهان ڇڏي چڪو هو ۽ پيڪا صاحب جو جمڻ سرمد جي شهادت ۱٦٦۰ع کان گهڻو پوءِ ۱۷۱۳ع ۾ ٿيو. انڪري وڌيڪ امڪان ان خيال جا آهن تہ هن هندوستان اچڻ کان پهرين ايران ۾ ئي ڪنهن مرشد وٽ پناهہ ورتي هجائين. تنهنڪري هو هندوستان حق جي تلاش خاطر نہ پر هڪ ڪامل درويش جي صورت ۾ پهتو هوندو ۽ سندس عمر چاليهہ ورهين کان بہ وڌيڪ هجي تہ ان ۾ ڪا حيرانگي ناهي. انڪري جيسين پوريون حقيقتون نہ ٿيون ملن، سندس جمڻ جي تاريخ بابت ڪجهہ بہ نہ چوڻ ئي مناسب ٿيندو. رضوي صاحب بہ سرمد شهيد جي پيدائش جي تاريخ جي باري ۾ ماٺ آهي.

يهودين جي رواج پٽاندر سرمد کي ٻالپڻ کان ئي يهودي مذهبي ڪتابن جي مطالعي، غور ۽ فڪر ۽ وضاحت جي تڪ ۾ هوندو هو. ڇيو وڃي ٿو تہ هن يهودين جو مذهبي ڪتاب "توريت" برزبان ياد ڪري ورتو هو. ڪيس سامي مذهبن جي مذهبي ڪتابن جي باري ۾ معلومات حاصل ڪرڻ جو شوق هو. هن انجيل ۽ ٻين عيسائي مذهبي ڪتابن جو بغور مطالعو ڪيو هو، پر سندس مذهبي ڪتابن جي مطالعي ۽ پيٽ ڪرڻ جي اڃ نہ اجهائي. انڪري سرمد اسلامي ۽ پارسي مذهبي ڪتابن جو ڳوڙهو ابياس ڪيو.

دبستان مذاهب (صفحو ۱۹۴) تي سرمد جي مسلمان استادن جو حوالو ڏيندي لکيو آهي تہ سرمد ڪافي خوش قسمت هو جو ڪيس عربي ۽ فارسي علم جي تحصيل جي لاءِ ملا صدر ۽ ابوالقاسم فندسڪي جهڙا اعليٰ درجي وارن استادن کان علم حاصل ٿيو. ملا صدرالدين شيرازي عوام ۾ ملا

يهودي، عيسائي ۽ اسلامي مذهبن کي سامي مذاهب چوندا آهن.

صدر جي نانءَ سان مشهور هو. هو هڪ عظيم مذهبي رهنما ۽ آزاد خيال مفڪر هو. اهڙيءَ طرح ابوالقاسم فندسڪي وفات ۱٦۴۰ع به پنهنجي زماني جو جيد عالم هو.

هينسن [۱] جي مطابق اهي ٻئي عالم نه صرف اسلامي تعصب کان آزاد هئا پر انهن تي ٻدمت ۽ پارسي مت جو به گهرو اثر هو.

اهڙن آزاد خيال استادن جي صحبت حاصل ڪري سرمد جي سوچ جو دائرو وسيع ٿي ويو. هن جو روح ذاتي روحاني تجربو حاصل ڪرڻ لاءِ بي قرار ٿي ويو ۽ هو دين اسلام ۾ داخل ٿي ويو. شريعت جا غلام تنگ دل ۽ ڪٽر متعصب ملن جي اسلام ۾ نه پر فراخدل صوفين جي نظريئي ۽ تصور جي ان اسلام ۾ جيڪو ٻاهرين شريعت جي بجاءِ. نيڪ اخلاق، پاڪيزگي ۽ ڪلمءِ الاهي يا نامِ حق جي باطني يادداشت تي زور ڏيندو هو. هن بي شمار مذهبي ڪتابن جو مطالعو ڪيو هو. ان سان گڏ دل جي ڪتاب کي به پوري توجهه سان پڙهيو هئائين. پنهنجي آزاد خياليءَ جي ڪري هو نه صرف اسلامي ۽ پارسي مذهب ٿي پر هندو ڌرمي ڪتابن جو **بغور اڀياس ڪيو هو.** دراصل هن تي سڀ کان وڌيڪ اثر صوفي ادب ۽ صوفي علماء جو ٿيو.

سرمد دين اسلام اختيار ڪرڻ ۽ هندوستان اچڻ کان اڳ، ڪاشان [۲] ۾ پنهنجي خانداني پيشي، واپار سان واڳيل هو. سندس هندوستان اچڻ جو سبب به واپار ۾ واڌارو ڪرڻ ۽ وڌ کان وڌ نفعو حاصل ڪرڻ هو. هو ڦيريون آرمينيا ۽ هندوستان، پوءِ ايران ۽ هندوستان ۾ خشڪ ميوو ۽ ايراني قالين وغيره گهرائيندو هو ۽ جواهرات، سون، چاندي، ٽامي ۽ پتل جا ٿانءَ، ململ ۽ ريشم گهرائي وڪرو ڪندو هو. ايران ۽ هندوستان جو واپاري رستو سنڌ مان لنگهندو هو. جنهن ٺٽو هڪ مشهور واپاري مرڪز هو. سرمد کي واپار جي ڇڪ هندوستان مان ٺٽي وٺي آئي.

مشهور تاريخي ڪتاب "اقبال نامءِ جهانگير" جو ليکڪ متعمد خان، سرمد کي لاهور ۾ ۱۰۴۴هجري ۳۵-۱٦۳۴ع ۾ مليو هو. ان جي سوانح جي مطابق، مجمع الافڪار جو سهيڙيندڙ لکي ٿو ته سرمد سمنڊ جي رستي ۱۰۴۲ هجري ۳۳-۱٦۳۲ع ۾ ٺٽي هندوستان ۾ پهتو.

سرمد جي ٺٽي پهچڻ تي سندس زندگيءَ ۾ هڪ وڏو واقعو پيش

---

(۱) هينسن: دي پيڪاڪ ٽرون. صفحو ۲۸۸

(۱) ڪاشان انهن ڏينهن ۾ هندوستان، ايران ۽ عراق جي شاهراه تي هڪ واپاري مرڪز هو.

آيو.هتي سندس ملاقات هڪ سندس مريد ابيچند سان ٿي جيڪو پوءِ سچي عمر هن سان ٻاچي جيان گڏ رهيو. سرمد جڏهن پهريون ڀيرو ابيچند سان مليو ان وقت هو هڪ محفل ۾ ڪلام پڙهائي رهيو هو. ابيچند جي آواز ۾ انتها درجي جو درد سمايل هو ۽ هن جي لفظن ۾ جادوءَ جهڙي ڇڪ هئي. سرمد جي دل ۾ ابيچند جي عشق جو چشمو اٻرڪي پيو. سرمد جو ابيچند ڏانهن خاص لاڙو ۽ جهڪاءُ ٿيڻ لڳو ۽ ابيچند سندس رحمت جو خاص حقدار بڻجي ويو.

پهرين پهرين ته ابيچند جي والدين کي پنهنجي پٽ سان سرمد جي ويجهڙائي پسند نه آئي ۽ ابيچند کي سرمد کان لڪائي ڇڏيو پر جڏهن کين سرمد جي نيڪدليءَ جي پڪ ٿي وئي، پوءِ هنن سوين شادمانن سان پنهنجي پٽ کي ان درويش مان فائدو حاصل ڪرڻ جي اجازت ڏئي ڇڏي.(1)

درويش جي رمزن کي ڄاڻڻ ڪافي مشڪل آهي. ظاهر ۾ ته سرمد ابيچند ڏانهن مائل نظر ايندو هو. دراصل اهو هن جو ابيچند کي پاڻ طرف ڇڪڻ يا توجهه ڪرڻ جو هڪ طريقو هو. هڪ صوفي درويش لکي ٿو ته : عشق اول دردلِ معشوق پيدا مي شوَد. يعني ”عشق اول محبوب جي دل ۾ پيدا ٿئي ٿو.“ ۽ پوءِ عاشق جي دل ۾. حضرت بو علي قلندر فرمايو ته:

گر تُرا از عشق او باشد خبر،

از تو مشتاق است او مشتاق تر.

معنيٰ جيڪڏهن توکي ان جي محبت جي پروڙ پئجي وڃي ته، هو توکي خبر پوي ته توکي توکان ڪيترو وڌيڪ محبت ڪندو آهي.

سنتن ۽ فقيرن جي زندگيءَ جا حالات پڙهي حيراني ٿيندي آهي، ته ڪيئن هو ڏکيا سفر طئي ڪري پنهنجي روحن تائين پهچندا هئا ۽ پنهنجي مريدن جي دلين ۾ عشق پيدا ڪندا آهن. روحانيت جو هي قانون اٽل آهي ته جڏهن مريد تيار ٿيندو آهي ته مرشد پاڻ مرادو هن وٽ پهچي ويندو آهي، اهڙيءَ طرح ئي سرمد ابيچند وٽ پهچي ويو ۽ ٻنهي ۾ پاڪ روحاني ڳانڍاپو جڙي ويو.

سرمد جو پنهنجي مريد سان پاڪ عشق جي تصديق لڳ ڀڳ سڀني تاريخدانن ۽ ليکڪن ڪئي آهي. سرمد جو ابيچند سان اهڙو ڳانڍاپو هو

---

1. RIZVI: A HISTORY OF SUFISM IN INDIA V-II P-476

جھڙو هڪ مڪمل جوڳيءَ جو پنهنجي چيلي سان هوندو آهي،[1] يا هڪ والد جو پنهنجي پٽ سان هوندو آهي[2]. "مجمع الافڪار" جو مصنف لکي ٿو: "سرمد جي سچي عشق جو نوجوان ابيچند تي بہ ڪرشماتي اثر ٿيو. مرشد جي صحبت ۾ اچڻ کان جلد ئي پوءِ هن پنهنجي پائرن سان ناتا ختم ڪري ڇڏيا ۽ سرمد وٽ اچي سندس پوئلڳ بڻجي پيو"[3].

سرمد سان ملاقات کان اڳ بہ ابيچند جي زندگي ڪافي بااصول هئي. سندس دل ۾ روحانيت جي علم حاصل ڪرڻ جي شديد تمنا هئي. ڪيس بالاپڻ ۾ ئي شاعريءَ جو شوق هو ۽ سندس ڪلام ۾ روحانيت جي جهلڪ هئي. سرمد جي ٽتي اچڻ کان اڳ ئي هو محفلن جو مور بڻجي چڪو هو. مرشد جي اچڻ ۽ ملاقات، سون تي سونهن جو ڪم ڪيو هن جي دل ۾ دفن روحانيات جي چڻنگ پڙڪي عرفان جي لاٽ جي صورت اختيار ڪري ورتي ۽ سندس زندگي ۽ ڪلام کي ان روشنيءَ ۾ چمڪائي ڇڏيو. عشقِ مرشد کيس مرشد جي صورت جهڙو بڻائي ڇڏيو.

دَبستانِ مذاهب صفحو ١٩٥ جي مطابق ابيچند پنهنجي مرشد جي مدد سان ڪيترن ئي روحاني ڪتابن جو مطالعو ڪيو. سرمد کيس يهودي بائيبل (پوراڻو عهدنامو) جا پهريان پنج سبق ۽ يهودي دعائون بہ پڙهايون ۽ سيکاريون. دَبستانِ مذاهب جي پهرين باب (جينسز) جو جيڪو فارسي ترجمو ڏنل آهي، اهو ابيچند جي قلم جوئي ڪرشمو هو. پروفيسر اسيريءَ سندس ڪلام مان جيڪو وقت جي ڊير ۾ دبجي ويو هو. دبستانِ مذاهب ۾ شامل هيٺين شعر جو حوالو ڏنو آهي جنهن مان سندس نيڪ ۽ پاڪ روحاني جذبن جي تصوير صاف نظر اچي ٿي.

هم مطيع فرقانم، هم ڪيششِ رهبانم.

ربيءِ يهود انم، ڪافرم، مسلمانم.

يعني: مان قرآن جو بہ فرمانبردار آهيان، عيسائين جو بہ هم مذهب آهيان، يهودين جو بہ واعظ آهيان، ڪافر بہ آهيان، مسلمان بہ آهيان.

ان جي مراد هي آهي تہ اسان وٽ فقيريءَ جي دولت آهي، اسان جي اندر ۾ روح جي چڪ آهي، اسين يهودي بہ آهيون ۽ مسلمان بہ آهيون.

---

(١) هينسن : دي پيڪاڪ ٽرون. صفحو ٤٠١

(٢) اسيري : فضل محمود، رباعيات سرمد. صفحو ٧

(٣) مجمع الافڪار: اڻ ڇپيل قلمي نسخو، باقي پور لائبريري

مرشد ۽ مريد، گرو ۽ چيلي جي عشق جو ڳانڍاپو دنيا ۾ مشهور آهي. ڀائي گورداس عاشق ۽ محبوب جي عشق کي سچي دنيا ۾ مشهور ۽ هر زبان تي هجڻ جي تصديق ڪري ٿو. عشق سيني گناهن، طلب، تمنا ۽ دنياوي خواهشات کي فنا ڪري ٿو ڇڏي ۽ سدائين قائم ٿو رهي.

سرمد ٻه سال ٺٽي ۾ گذارڻ کان پوءِ لاهور هليو ويو. مُعتمد خان 'دبستان' جو ليکڪ، سرمد سان ۱۶۳۴ع ۾ لاهور ۾ مليو پر هو اهو نه ٿو ٻڌائي ته سرمد لاهور ۾ ڪجهه عرصو ترسيو.

مُعتمد خان هي ضرور لکيو آهي ته لاهور جي رهواسين ۾ سرمد بيحد مقبول هو. مختلف خيالن جا ماڻهو هن جي چوڌاري گڏ رهندا هئا. هن لکيو آهي ته : "مان سرمد سان لاهور جي هڪ باغ ۾ مليو هوس. هن جي جسم تي ڏکيا گهنڊيدار وار هئا ۽ هن تي رواني سان شعرن جو نزول ٿيندو هو. هو صاف فارسي زبان ڳالهائيندو هو."

لاهور ۾ ترسڻ دوران سرمد جي ملاقات بادشاهه شاهه جهان سان ٿي يا نه، ان باري ۾ ڪابه شهادت نه ٿي ملي. جيتوڻيڪ بادشاهه شاهه جهان جي درٻارين بابت سرمد سان ميل ملاقات جي شهادت ملي ٿي. لاهور ۾ ترسڻ دوران سرمد جو ذڪر شاهه جهان وٽ ضرور ٿيو هوندو.

سرمد ۳۴-۱۶۳۳ع ۾ لاهور ۾ ترسيل هو. ان کان پوءِ ۱۶۴۶ع تائين هن جي ڪابه پروڙ نه ٿي پوي، جو ته ۱۶۴۶ع ۾ هو حيدرآباد دکن وڃي پهتو هو. آسيريءَ جي چواڻي ته: "حيدرآباد جي سفر دوران ڇا هو دهلي ۽ آگري ۾ به رهيو هو؟ ان ڳالهه بابت ڪٿي به ڪو ذڪر نه آهي. جيڪڏهن هو دهليءَ ۾ ترسيو هجي ها هوندو ته هو بادشاهه يا شهزادي دارا شڪوا جي نظر ۾ نه آيو هو. جيتوڻيڪ دارا شڪوا پنهنجي صوفي خيالات جي ڪري، هر صوفي درويش يا ساڌو سنت جي ڳولها ۾ رهندو هو. تڏهن دارا شڪوا جيڪڏهن سرمد سان گڏيو هجي ها ته هو پنهنجي ڪتاب 'سڪينته لاولياءَ' ۾ ضرور سندس ذڪر ڪري ها. هن اهو ڪتاب ۱۶۳۹ع ۾مطابق ۱۰۴۹ هجري ۾ لکي مڪمل ڪيو هو. ان مان اهو ٿو ثابت ٿئي ته دارا جي سرمد سان ملاقات سندس حيدرآباد دکن مان موٽڻ وقت ٿي آهي ۽ هو سرمد جو قدردان ۽ عقيدتمند بڻجي ويو."(۱)

سرمد جڏهن حيدرآباد دکن پهتو ته عبدالله قطب شاه (۱۶۷۲ع مطابق

(۱) اسيري : فضل محمود، رباعياتِ سرمد، صفحو VIII-VII

۱۰۸۳هه) گولڪنده جو بادشاهه هو ۽ شيخ محمد خان هن جو وزير هو. ’دبستان مذاهب‘[(۱)] جي حوالي مطابق خبر ٿي پوي ته بادشاهه ۽ وزير ٻئي سرمد جا معتقد ۽ قدردان هئا.

حيدرآباد ۾ هر روز سرمد وٽ ڪچهري ٿيندي هئي؛ سندس عقيدتمند هن وٽ هر روز حاضر ٿيندا هئا. سرمد سيني جي آڏو پنهنجون رباعيون پڙهندو هو. جن مان دنياوي خواهشات کي ترڪ ڪرڻ جو سبق ملندو هو. هن دنيا ۽ ان جي مال و دولت، عزت ۽ شهرت، دوست احباب جي فاني هجڻ کان آگاهي هوندي هئي ۽ حق سان ميلاپ جي تڙپ ٿيندي هئي. ماڻهو سندس شيدائي هئا. سرمد جي شهرت قطب شاهه جي سلطنت کان ٻه ٻاهر پري پري تائين پکڙجي وئي. ماڻهو کيس هڪ ڪامل درويش ڪري مڃيندا هئا ۽ سندس اگهاڙپ کي درويش جي لاپرواهي سمجهندا هئا.

سرمد حيدرآباد ۾ رهڻ کان پوءِ دهليءِ پهتو. سرمد حيدرآباد ۾ ڪيترو عرصو رهيو ۽ دهليءِ ڪڏهن پهتو ان جي باري ۾ ڪا به ڳالهه پڪ سان چئي نه ٿي سگهجي. رضويءِ مطابق هو ۱۶۵۴ع تائين دهليءِ ۾ پهچي چڪو هو. تيسين سرمد پوري هندوستان ۾، هڪ عظيم صوفي، درويش ۽ آزاد خيال مفڪر جي طور مشهور ٿي چڪو هو.

چيو وڃي ٿو ته سرمد کي ان ڳالهه جو احساس هو ته هو حيدرآباد کان دهليءِ پنهنجي اصل آرامگاهه يا قتل گاهه ڏانهن وڃي رهيو آهي. جتي سندس پنهنجي محبوب، خدا سان وصال ٿيندو. کيس ان ڳالهه جو به علم هو ته هو هاڻ فريدالدين عطار وانگر جلاد جي وسيلي خدا جو آمهون سامهون ديدار ڪندو. کيس اها به خبر هئي ته هو منصور حلاج جيان شهادت جو رتبو حاصل ڪرڻ وارو آهي. هو پنهنجي هڪ رباعيءِ ۾ اهڙن ٿيڻ وارن واقعن ڏانهن هن ريت اشارو ڪري ٿو:

ماسرِ خود راچون ڪوهه و زره پادانسته ايم.
شهرِ دهلي را به شانِ ڪربلا دانسته ايم.
رفته منصور از قصا و رفت سرمد نيزهم.
دارها را از عطائي ڪبريا دانسته ايم.

---

(۱) دبستان مذاهب جو ليکڪ صفحي ۱۹۶ تي لکي ٿو ته ۱۶۴۹ع ۾ هن مير جمله کي دعا ڏني هئي، جا سچ ثابت ٿي هئي.

ترجـمـو: سـر کي پنهنجي خـاڪ ۾ ذرو ڇـاتوسـون،
دهليءَ جي شـهـر کي مـثل ڪربلا ڇـاتوسـون.
ويو منصور قضا سان ته سرمد به ويندي ڇاڏو،
دار و رسـن کي هڪ عطاءِ ڪبريا ڇـاتوسـون.

سرمد جي دهلي پهچڻ کان اڳ ئي سندس شهرت اتي پهچي چڪي هئي. دهليءَ واسي سندس اچڻ جا منتظر هئا ۽ سندس نظر لاءِ بيتاب هئا. چيو وڃي ٿو ته سندس دهلي پهچڻ سان ئي ماڻهن جا هجوم سندس ديدار واسطي اچڻ لڳا. برنير هڪ فرانسيسي ڊاڪٽر هو، جيڪو سرمد جي دهليءَ ۾ رهائش وقت اتي ئي رهندو هو، هن سـرمـد کي دهليءَ جي گـهـٽـين ۾ ڪيترائي ڀيرا اگهاڙو گهمندي ڏٺو هو. (۱) برنير جي چواڻي ته: ”سرمد کي اورنگزيب جي فرمانن ۽ دهمڪين جي پرواهه نه هئي.“

پوري دهليءَ جي شهر ۾ سرمد جي اچڻ جي خبرڦهلجي وئي بادشاهه جا درٻاري، امير، وزير ۽ معزز شهري به سرمد جي ديدار لاءِ اچڻ لڳا. شاهه جهان ۽ دارا شڪوه به سرمد جا معتقد هئا. دارا شڪوا مشهور قادري ملا شاهه ڪشميريءَ جو مريد هو. (۲) پر هو ميان مير ۽ ٻين صوفي بزرگن جي به عزت ڪندڙ هو. هو سـرمـد کي به هڪ ڪامل درويش جي صـورت ۾ سمجهندو هو، دارا شڪوا اڪثر سرمد جي محفل ۾ ويندو هو، سندس تمنا هئي ته سندس والد شهنشاه شاهه جهان کي به ان ڪامل درويش جو ديدار نصيب ٿئي.

شهزادو دارا شڪوا مستقبل قريب ۾ هندوستان جو بادشاهه بڻجڻ وارو هو، شهزادي جو فقير جي نڪاٽي تي وڃڻ ائين هو ڄڻ دنياوي تخت و تاج درويش جي درٻار ۾ حاضري ڀيو ڀري. پر ان سان دارا ۽ سرمد جي دوستي پختي ٿي ۽ سڄي ملڪ ۾ مشهور ٿي وئي. ان ڪان پوءِ سندن اها شهرت سندن جان جي لاءِ عذاب بڻجي پئي. جو ته جڏهن اورنگزيب بادشاهه بڻيو ته هن پنهنجي مخالفن مان سڀ کان پهرين دارا ۽ سرمد کي ختم ڪرڻ لاءِ سوچيو.

بادشاهه شاهه جهان جي آگري هليو وڃڻ کان پوءِ ۽ اورنگزيب جي ظلم و جبر ڪـان پوءِ، ٻنهي ڀائرن ۾ تخت جي حاصلات لاءِ خانه جنگي

---

(۱) برنير ٽريولز - صفحه ۳۱۷

(۲) RIZVI: A HISTORY OF SUFISM IN INDIA V-II P-122

شروع ٿي ويئي. شجاع دارا شڪوا جي پٽ سليمان شڪوا کي شڪست ڏني، اورنگزيب ۽ مراد ملي جلي دارا جي پويان پيا. دارا ويچارو، بي سهارو، ڏڪويل، بستي بستي، صحرا صحرا رلندو رهيو. نيٺ ڪيس ملڪ جيون گرفتار ڪري اورنگزيب جي حوالي ڪري ڇڏيس.

سياست جي دنيا ۾ دارا اورنگزيب جو دشمن هو. دوست يا ڀاءُ نه هو. اورنگزيب پنهنجي دستور مطابق شرعي عدالت کان دارا جي خلاف ڪفر جي فتويٰ حاصل ڪري ڪيس مارائي ڇڏيو.

دارا شڪوا جي مرڻ کان پوءِ مخالف اورنگزيب کي، سرمد جي خلاف ۽ ڪيس ختم ڪرائڻ لاءِ پڙڪائڻ لڳا. هنن اورنگزيب کي خبردار ڪندي چيو ته : سرمد اڄڪلهه ايترو مشهور ۽ مقبول آهي جو سندس هڪڙي ئي اشاري يا ٻول تي سڄو دهلي شهر اٿي کڙو ٿيندو ۽ ماڻهو باغي ٿي بادشاهه کي تخت تان لاهي ڦٽو ڪندا. هنن اها به چغلي هنئين ته سرمد، دارا کي بادشاهت جي دعا ڪئي هئي، هنن ٻي خبرن کي کهڙي پروڙ ته سرمد دارا کي روحاني بادشاهت جي بشارت ڏني هئي نه ئي هن فاني دنيا جي بادشاهت جي.

دارا کي هندوستاني فلسفي ۽ روحاني ادب سان خاص دلچسپي هئي. اهو شوق به سندس موت جو هڪڙو سبب هو. سرمد جي صحبت دارا کي هڪڙو حقيقي انسان بنائي ڇڏيو هو. هو سرمد کي تعظيم خاطر پير ۽ مرشد ڪري مخاطب ٿيندو هو ۽ پنهنجا ڏک سور پنهنجي مرشد سان سليندو ۽ ونڊيندو هو. سندس هڪ خط جو ترجمو:

پير و مرشد،

مان روزانو اوهان جي ديدار جو ارادو ڪريان ٿو پر اهو پورو نه پيو ٿئي، جيڪڏهن واقعي 'مان' ئي آهيان ته منهنجو اهو اڻختو ارادو پورو ڇو نه ٿو ٿئي ۽ جيڪڏهن مان ڪجهه به نه آهيان ته پوءِ منهنجو ڪهڙو ڏوهه آهي؟ جيڪڏهن حضرت حسين رضه جو قتل خدا جي مرضيءَ مطابق ٿيو آهي ته حضرت حسين رضه جو قاتل سمجهيو ويندڙ يزيد ڪير ٿيندو آهي؟ پر جيڪڏهن اهو قتل خدا جي مرضيءَ سان نه ٿيو آهي ته ان ڳالهه جو ڪهڙو مطلب ٿيندو ته : ”خدا جو ڪجهه چاهيندو ٿئين ڪندو آهي.“ جڏهن رسولِ خدا حضرت محمد صلعم جن ڪافرن جي خلاف جنگ ڪندا هئا ته اسلامي فوج کي شڪست ڇو پيش ايندي هئي؟ عالمن جو چوڻ آهي ته اهو هڪ

سبق هو، پر جيڪي پاڻ ڪامل هجن انهن جي لاءِ تعليم ۽ سبق جي ڪهڙي ضرورت؟"

دارا شڪوا ان ڪامل درويش ڪان مڙئي شڪ شبها ختم ڪرائيندو هو ۽ سندس ڪيترائي شڪ ختم ٿيا. سرمد کيس صرف سندس محبوب خدا جي ياد ۾ مگن رهڻ جو سبق ڏنو. سرمد ان منٿين خط جو جواب صرف ٻن جملن ۾ ڏنو:

"منهنجا پيارا دوست. جيڪو ڪجهه اسان پڙهيو آهي، وساري چڪا آهيون، سواءِ پنهنجي محبوب جي ذڪر جي، جنهن ۾ اسين هر وقت مگن رهون ٿا."

سرمد جي جواب سان هي شعر ٿهڪي ٿو اچي:

ما قصهء سڪندر دارا نه خوانده ايم،

ازما بجز حڪاياتِ مهرو وفا مهرس.

معنيٰ: اسان سڪندر ۽ دارا جو قصو پڙهيو ناهي،
اسان ڪان پيار ۽ محبت جي ڪهاڻيءَ سوا ڪجهه نه پڇو.

دارا جي دربار درويشن، صوفين ۽ عالمن سان پريل رهندي هئي، دارا هنن سان علمي خيالن جي ڏي وٺ ڪندو هو ۽ سندن صحبت مان لطف اندوز ٿيندو هو کيس سلطنت جي معاملات جو فڪر ئي نه هوندو هو نيٺ کيس ان لاپرواهيءَ جي وڏي قيمت ادا ڪرڻي پئي. شاهه جهان جي بيماري ۽ قلعه آگري ۾ قيد ڪرڻ سان حالتون ئي بدلجي ويون هيون ۽ اورنگزيب پنهنجي سياست ۽ طاقت سان تخت تي قابض هو.

اورنگزيب صرف دارا جي ئي خلاف نه هو، جنهن جو ٻه دارا سان لاڳاپو هو يا جيڪو ٻه دارا جو هم خيال هو پوءِ اهو صوفين جي ڪهڙي به سلسلي جو پوئلڳ هو اهو واجب القتل هو. دارا سان تعلق رکندڙ سيني صوفين کي قتل ڪرائڻ ڪان پوءِ اورنگزيب جي هاڻي نظر سرمد تي هئي.

سرمد جي وڌندڙ شهرت ۽ عظمت، سندس محفل جي وڌندڙ رونق ۽ عقيدتمندن جي عقيدت، متعصب ملن، شرعي عالمن ۽ ساڙيلن درٻارين جي اک ۾ ڪنڊو ٿي چڀڻ لڳي. هو سرمد کي بادشاهه جي نظرن ۾ هڪ باغي ۽ خطرناڪ ماڻهوءَ جي طور پيش ڪرڻ لڳا. هو سرمد جي هر عمل کي ڪفر ثابت ڪرڻ لڳا ته ڪفر جي فتوا ڏئي هن کي ملزم ۽ قابل قتل قرار ڏجي.

قاضي ملان عبدالقوي سرمد جو سخت مخالف ۽ جاني دشمن هو. هن پنهنجي سموري طاقت سرمد جي خلاف لڳائي. صوفي سرمد جي خلاف شرعي ملن هيٺيان ٽي الزام لڳايا:

١. سرمد اگهاڙو ٿو رهي، جيڪو اسلامي شريعت جي اصولن جي خلاف آهي.

٢. سرمد ڪلمہ پاڪ اڌ پڙهندو آهي پورو نہ ٿو پڙهي، هو صرف 'لاالہ'، ڪلمي جو هڪ حصو ٿو پڙهي، جنهن جو مطلب آهي تہ 'ناهي عبادت جي لائق' ان جو مقصد اهو ٿيو تہ سرمد ذاتِ الاهي کان منڪر آهي.

٣. سرمد رسول الله حضرت محمد صلعم جي شبِ معراج کان بہ منڪر آهي، شبِ معراج ۾ حضرت محمد صلعم الله تعاليٰ جي ديدار لاءِ ستين آسمان تي ويو هو.

انهن الزامن گهڙڻ ۾ وڏو هٿ اعتماد خان ملان قويءَ جو هو، هو اورنگزيب جو پيارو درٻاري هو. ڪيس پنهنجي منصب تي وڏو ناز هو. هو ڏاڍو مغرور هو، هو الله جي ٻانهن ۽ عارفن جي ڪابہ پرواهہ ئي نہ ڪندو هو ڪيس ڪنهن بہ ٻئي جي شهرت برداشت نہ ٿيندي هئي. ملان قوي ۽ سندس خوشامدڙين اورنگزيب جا ڪن ڀرڻ شروع ڪيا. هو تہ پهرين ئي سرمد جي رت جا اجارا هئا. هنن سرمد تي اگهاڙپ جو الزام مڙهيو، جڏهن سرمد کي اها خبر پئي تہ هن هيءَ رباعي پڙهي:

آن ڪس ڪہ ترا تاج جهان باني داد،
مارا همہ اسبابِ پريشاني داد.
پوشانہ لباس هر ڪِرا عيبي ديد،
بي عيبان با لباس عرياني داد.

معنيٰ: جنهن توکي هي تاج سلطاني ڏنو آهي،
انهيءَ اسان کي هي سڀ پريشانيءَ جو سامان ڏنو آهي.
جيڪي عيبدار آهن انهن کي مالڪ لباس سان ڍڪي ٿو،
مون جهڙن بي عيبن کي اگهاڙپ سان نوازي ٿو.

درويش پنهنجي موج جا مالڪ هوندا آهن، هو رب جي رضا سان ڳنڍيل رهندا آهن. انڪري جڏهن بہ مناسب خيال ڪندا آهن تہ ٻوءِ ٻوليندا آهن ۽ ڪندا آهن، هنن تي ٻاهرين دنيا جا قانون لاڳو ڪرڻ ڪم عقلي آهي.

هنن لاءِ سوين پردن ۾ رهندڙ زناڪار بدڪار دنيادار اگهاڙو آهي. پر بلڪل بنا پردي پاڪ فقير رباني رحمت جي ان چادر ۾ ويڙهيل هوندو آهي، جيڪا انساني نظر جي ڏيک کان پري آهي. انڪري سرمد پنهنجي اگهاڙپ جو هي سبب ٻڌائيندو هو تہ منهنجي مؤلا جي اهائي مرضي آهي.

مولانا ابوالڪلام آزاد سرمد جي اگهاڙپ ڪي هنن لفظن ۾ بيان ڪيو آهي: ”سرمد جي اگهاڙپ سندس دنياوي لاڳاپن کي ترڪ ڪرڻ جو ظاهري اشارو هو ۽ سندس انتهائي مسڪيني جذبي ۽ عاجزيءَ جو نشان هو.“

حاسدن ۽ دشمنن سرمد تي هي بہ الزام مڙهيو تہ هن دارا کي تخت و تاج ۽ سلطنت ملڻ جي دعا ڪئي هئي.

اورنگزيب پاڻ سرمد سان مخاطب ٿيندي چيو تہ: ”تو پيشنگوئي ڪئي هئي تہ بادشاهہ شاهہ جهان کان پوءِ دارا دهليءَ جي تخت شاهيءَ تي ويهندو پر هاڻ تنهنجو پيارو دارا ڪٿي آهي؟“

سرمد پر رمز لهجي ۾ وراڻيس : ”الله تعاليٰ کيس لافاني تخت ۽ ابدي سلطنت عطا ڪئي آهي، منهنجي اڳڪٿي غلط ثابت نہ ٿي“.

سرمد وڏي دليريءَ سان وراڻيس: ”تون دارا کي ڏسي نہ سگهندين جو تو سلطنت تي قبضو ڄمائڻ لاءِ پنهنجي ئي ڀاءُ جو ساهہ ورتو آهي. ان ڪانسواءِ ٻيا بہ ڪيترائي ظلم و ستم ڪيا اٿئي.“

ملان قاضي ۽ اورنگزيب ڄاڻندا هئا تہ اگهاڙپ جي ڏوهہ ۾ سرمد کي قتل نہ ٿو ڪرائي سگهجي انڪري وڏيڪ الزام هيٺ سرمد کي وڏي قاضيءَ، ملان قويءَ جي عدالت ۾ پيش ڪيو ويو. سرمد کي اورنگزيب ۽ ملان قويءَ جي بدنيت جي تہ ڄاڻ هئي، انڪري هن ملان جي عدالت جي ڪابہ پرواهہ نہ ڪئي ۽ هن پاڻ کي بيقصور ۽ بيگناهہ چيو.

الزامن جو جواب

١. سرمد تي پهريون الزام اگهاڙپ جو هو. مذهب اسلام ۾ اگهاڙپ جي ڪٿي به منع ناهي. پيغمبر اشعيا عهدِ پيريءَ ۾ اگهاڙا گهمندا هئا.

هينسن لکي ٿو ته: دشمنن جي نظرن ۾ صرف سرمد ئي اگهاڙو هو. جڏهن ته ڪيترائي اگهاڙا ساڌو فقير دهليءَ جي گهٽين ۾ ڦرندا هئا. پر اهي دارا جا ساٿي نه هئا. دراصل سرمد جي مخالفن جو اصل مقصد حسد ۽ بدلو هو پر بهانو سرمد جي اگهاڙپ کي بڻايو ويو ورنه ٺٽي، لاهور، حيدرآباد (دکن) گولڪنده ۽ پوءِ دهليءَ ۾ رهائش دوران، هزارين ماڻهو سندس مجلس ۾ سندس ڪچهري ٻڌڻ ايندا هئا. ان جي باوجود ڪنهن هڪڙي شخص به هن جي مزاج، سلوڪ يا اگهاڙپ لاءِ ڪڏهن به شڪايت نه ڪئي هئي.

٢. ٻئي الزام اڌ ڪلمو پڙهڻ متعلق سرمد چيو: "بيشڪ مان ڪلمي پاڪ جو پهريون حصو پڙهندو آهيان. مان صرف 'لاالہ' ئي چوندو آهيان. مون لاءِ اهوئي صحيح آهي. مون اجان تائين الله تعاليٰ جو ديدار نه ڪيو آهي، مون کي اجا تائين حقيقت الاهي حاصل نه ٿيو آهي. جڏهن مان مڪمل حقيقت کي حاصل ڪري وٺندس ۽ محبوب خدا جو روبرو ديدار ڪندس ته پورو ڪلمو (ڪلمہ طيب) پڙهڻ شروع ڪندس. ڪنهن کي ڏٺي بنا ان جي هستيءَ جي شاهدي ڏيڻ، ڪوڙي شاهدي ڏيڻ جي برابر ئي آهي. تنهنڪري مان ڪوڙي شاهدي نه ڏيندس.

ان مهل سرمد کي ڪلمہ طيب پڙهڻ لاءِ چيو ويو. سرمد 'لاالہ' چئي ماٺ ٿي ويو. انهن ٻن لفظن کان وڌيڪ هن جي واتان ڪجهه به نه اچاريو ويو. سرمد جي ان طرح ڪلمو پڙهڻ کي ڪفر منڪريت جو عمل سمجهيو ويو ۽ ان کي اقبالِ جرم ڄاڻي سرمد کي ڪافر، بي دين ڄاڻايو ويو. ڪفر جي سزا موت هئي ۽ ائين سرمد کي موت جو سزاوار ڄاتو ويو.

٣. ٽيون الزام هن رباعيءَ کي ڄاڻايو ويو:

هر کس کہ سرحقیقتش باور شد.
او پهن تر از سپهر پنها ورشد.
ملا گوید برفلک شد احمد.
سرمد گو ید فلک بہ احمد درشد.

معنيٰ : جنهن بہ هن جي حقيقت کي حاصل ڪري ورتو،
اهو وسيع آسمان کان بہ وسيع تر ٿي ويو.
ملان ٿو چوي تہ احمد آسمان تي ويو.
سرمد ٿو چوي تہ آسمان احمد جي باطن ۾ آيو.

ان رباعيءَ ۾ سرمد حضرت محمد صلعم جي شان بابت تہ ڪجھہ نہ چيو پر ان جي عظمت ئي بيان ڪئي آهي. هو تہ ملن جي ان وهم کي دور ڪرڻ پيو گهري تہ شايد حضرت محمد صلعم ڪنهن ظاهري ستين آسمان تي ويو هو، پر هو ان روحاني راز طرف اشارو ڪرڻ پيو گهري تہ دراصل حضرت محمد صلعم کي اهي ستئي آسمان پنهنجي اندر ۾ نظر آيا هئا. ۽ هو پنهنجي باطن ۾ انهن آسمانن تي ويو. حضرت باهوءَ جو فرمان آهي تہ : چوده طبق دلي دي اندر، تنبو وانگي تاني هو. اهو تہ حضرت محمد صلعم جي روحاني عظمت جو اظهار آهي، ان جي شان ۾ گستاخي تہ ناهي. پر روحاني رمزن کان اڻواقف ۽ شرع جا غلام ۽ پابند فتويٰ ڏيندڙ متعصب ملان کي اها سچائي ۽ حقيقت ڪيئن نظر ايندي. هن مٿين رباعي جو مقصد غلط ۽ ٽوڙي مروڙي پيش ڪيو ۽ نيٺ سرمد تي موت جي سزا صادر ڪيائون. ائين تعصب حقيقت جو قتل ڪيو.

سرمد جي قتل جي فتويٰ خميس تي ڏني وئيءَ هن جي قتل جو عام نماءُ جو ڏينهن جمعو مقرر ڪيو ويو. اهو ٦٢-١٦٦١ع جو خوني سال هو.(١)

سرمد جي قتل جي پوري تياري ڪئي وئي، سڄو شهر فوج جي حوالي ڪيو ويو. عام ماڻهن ۾ اها دهشت ڦهلائي وئي تہ قانون ڪنهن جو بہ لحاظ نہ ڪندو. هندوستان جي گاديءَ جي شهر ماتمي لباس پاتو.(٢)

---

(١) هينسن: دي پيڪاڪ ٿرونِ صفحہ ٤١٠

(٢) رضوي : اي هسٽري آف صوفي ازم ان انڊيا- واليوم -II صفحو ٤٨٥

ٻئي ڏينهن يعني جمعي تي جامع مسجد جي ڏاڪڻ وٽ مٿاهون ڍڪو ٺاهيو ويو، جيڪو قتل گاهه جو ڪم ڏئي پيو. اورنگزيب دارا کي بند ڪوٺڙيءَ ۾ مارايو هو پر سرمد جي قتل کي عام تماشو بڻايو ويو. شهر ۾ سندس قتل لاءِ پڙهو گهمايو ويو. ائين جمعي تي جامع مسجد وٽ بيشمار ماڻهو گڏ ٿيندا هئا پر ان ڏينهن ماڻهن جو نه ختم ٿيندڙ هجوم هڪ ڏيڄاريندڙ منظر ڏسڻ لاءِ ڪٺو ٿي ويو. وڏو خوف طاري هو. سرمد جي عقيدتمندن جي حالت بيان ڪري نه ٿي سگهجي. هر دل روئي رهي هئي. هر اک پنل هئي.

سرمد کي سپاهين جي پهري ۾ هيٺ لال قلعي مان آندو ويو ماڻهن جو بيپناهه هجوم هن جي اڳيان ۽ پويان هو. سرمد هميشه جيان بيفڪر ۽ بيپرواهه هو، جڻ قتل لاءِ نه پر هڪ عاشق صادق سر ڏيڻ واري جيان سر تريءَ تي رکي، پنهنجي محبوب حقيقي ڏانهن ويندو هجي. ڪيڏو نه دل ڏاريندڙ ڏيک هو!

سرمد هڪ عاشق صادق ۽ باايمان عاشق جيان مستن جيان جهولندو ۽ رباعيون ڳائيندو پئي آيو. سندس چهري تي عجيب جلال هو. هو خود اعتمادي ۽ اطمينان جو مجسمو هو. ائين پئي محسوس ٿيو ته پريشاني، فڪر يا خوف جو پاڇو به هن تي نه پيو آهي.

نيٺ سرمد کي ان دڪي تي آڻي بيهاريو ويو. هن جون اکيون ۽ ٻانهون آسمان ڏانهن کڄيل هيون. سندس روح جسماني قيدخانو پڃي، هميشه جي لاءِ محبوب حقيقيءَ جي هنج ۾ وڃڻ لاءِ بيقرار هو.

مرڻو اٿئي ته اڄ ئي مر، سيان مرندي سيڪا.

جلاد اگهاڙي تلوار هٿ ۾ کڻي دڪي ڏانهن وڌڻ لڳو. هن قانون موجب سرمد جي چهري کي ڪپڙي سان ڍڪڻ گهريو، پر سرمد چهرو ڍڪڻ کان انڪار ڪيو. هن مرڪندي جلاد کي مخاطب ٿي چيو:

"فدائي توشدم بيا بيا ڪه تو بهر صورتِ ڪه مي آئي من ترا خوب مي شناسم-"

معنيٰ: "مان توتان صدقي! اچ اچ تون ڪهڙي به صورت ۾ اچين مان توکي سڃاڻان ٿو."

نوٽ: عاشقن جي اهڙي صورتحال لاءِ شاهه لطيف چيو: 'مرڻو اٿئي ته اڄ ئي مر سيان مرندي سڀ ڪا.' سنڌيڪار.

٠ روايت آهي تہ نيشاپور جي حادثي ويل جڏهن هلاڪو خان جا لشڪري فريد الدين عطار کي قتل ڪرڻ لڳا تہ هن بہ جلاد کي هنن لفظن سان مخاطب ڪيو

بهر رنگِ ڪہ خواهي جامہ مي پوش،
من خوب مي شناسم آن يارِ آشنارا.

معنيٰ : منهنجا محبوب تون ڪهڙو بہ رنگدار لباس پائي اچين.
مان خوب ٿو ڄاڻان تہ تون ڇا تل سڃاتل يار آهين.

ايترو چئي سرمد ڪنڌ نوايو، جلاد جي تلوار جي هڪڙي ئي ڌڪ سر کي ڌڙ کان ڌار ڪري ڇڏيو. معارف جي مطابق سرمد هي شعر وڏي آواز ۾ پڙهيو:

شور شد و ما از خواب عدم چشم ڪشو ديم،
ديدم ڪہ باقيست شبِ فتنہ ها غنوديم.

معنيٰ : گوڙ ٻڌم تہ مون عدم جي خواب مان اک کولي،
ڏٺم تہ فتنن جي رات اڃان باقي آهي، پيهر سمهي رهيس.

رضوي چواڻي سرمد جو وحدت الوجود يا همہ اوست جي اصولن تي پختو يقين هو، صوفي درويش ڪائنات ۾ نظر ايندڙ بي انتها ڪثرت يا ثانويت جي پٺ تان هڪ ئي واحد ذات جو ديدار ڪندا آهن. سائين بلها شاهہ چواڻي عشق الاهيءَ جي تلوار ڪثرت يا ٿنويت جو پردو ڦاڙي ڇڏيندي آهي ۽ عاشق صادق کي هر جاءِ تي ان قادر مطلق جو نور نظر ايندو آهي. 'عشق ڪي تيغ سي موئي. نهين وه ذات کي دوئي'، پاڻ فرمائين ٿا تہ ماريو ويندڙ هرڻ ۾ بہ اهوئي آهي ۽ ماريندڙ چيتي جو ٻہ اهو ئي آهي، مالڪ ۽ نوڪر ٻنهي ۾ ان هڪئي قادر مطلق جو نور آهي. ڳائڻ وارو بہ اهوئي آهي وڄائڻ وارو بہ اهو ئي آهي ۽ ٻڌڻ وارو بہ اهو پاڻ ئي آهي. منصور کان اناالحق چوائڻ وارو بہ اهوئي آهي. ڪيس سوليءَ سوار ڪرڻ وارو بہ اهوئي آهي تہ تماشو ڏسڻ وارو بہ اهوئي آهي،

١. **آپي آهو آپي چيتا آپي مارن ڏايا،**
آپي صاحب آپي بردا آپي مل وڪايا.

نوٽ: اهڙي عاشق جي لاءِ شاهہ لطيف فرمايو: "محبت جي وهانءِ، جي ويا سي وڍيا." سنڌيڪار

٢. آپي سنين تي آپي سناوين، آپي گاوين آپ بجاوين،
هٿون قول سرود سناوين، اناالحق دي تار هلاوين.
سولي تي منصور چڙهاوين، او تي ڪول ڪلوڪي هسدي هو.
ڪيهون لامڪاني وسدي هو.

گورو ارجن ديو هن ڪيفيت کي 'برهم گياني مٽر ستر سمان' (سگ مني) واري ڪيفيت جو نالو ڏنو. هيءَ اها روحاني ڪيفيت آهي. جنهن ۾ عاشق پنهنجي خودي ۾ فنا ڪري ان جي ئي صورت تي ويندو آهي، اها ئي صوفي جي فنا الله ۽ بقا الله واري ڪيفيت آهي، جنهن ۾ سرمد جذب تي چڪو هو.' نغمهءِ سرمد' جي ليکڪ جي چواڻي سرمد ان وقت هي شعر پڙهيو هو.

عمريست ڪه آوازهء منصور ڪهن شد،
من از سرِ نو جلوه دهم داروسن را.

معنيٰ: هڪ مدت تي جو منصور جو نعرو پراڻو تي ويو،
مان نئين سر تخته دار جو تماشو ڏيکارڻ لڳو آهيان.

اورنگزيب جو مير منشي عاقل خان غازي لکي ٿو ته سرمد قتل کان اڳ ۾ هي شعر پڙهيو هو

عرياني تن بود غبارِ ره دوست،
آن نيز به تيغ از سرها وا ڪردند.

معنيٰ: منهنجي جسم جي اگهاڙپ دوست جي راهه ۾ گردوغبار هئي،
جلاد تلوار سان منهنجو ڪنڌ ڪپي ان گند کي جدا ڪري ڇڏيو.

روايت آهي ته قتل کان پهرين سرمد جي هڪ دوست شاهه عبدالله، سرمد کي چيو: "منهنجا دوست! مون کي پڪ آهي، هاڻ به جان بچي تي سگهي، جيڪڏهن تون اگهاڙپ کي ڍڪين ۽ ڪلمو پاڪ پورو پڙهين ته تنهنجي زندگي بخشي ويندي." پر سرمد کي موت کان خوف نه هو. هن لاءِ موت حق سان ملاپ جو وسيلو هو.

جيڪڏهن مقتول سرمد ۽ قاتل اورنگزيب، ٻنهي جا نالا ٿوري دير پاسيرا ڪري ڇڏجن ته مقتول ۽ قاتل، انساني تاريخ ۾ سدائين کان پاڻ ۾ جهيڙيندا نظر ايندا ۽ مختلف شڪليون اختيار ڪري وٺندا. هڪڙي طاقت اها آهي جيڪا انسان کي فريب جي چار ۾ ڦاسائڻ تي گهري تي صرف ڪنهن

نوٽ: سچل سرمست فرمايو : 'صورت سڀ سلطان - پاڻ ڏسڻ آيو پنهنجو تماشو.' يا چيائين 'رب رسول به مين هون مين هون' سنڌيڪار

مذهب جو نالو پاڻ سان لاڳو ڪري ۽ خاص قسم جي لباس، شريعت يا رسم و رواج اختيار ڪرڻ سان ئي انسان بارگاهه ايزديءَ ۾ پهچي سگهي ٿو پئي طرف ٻي طاقت ان حقيقت جي مڃيندڙ آهي ته خدا کي صرف عشق پيارو آهي، ناهه نوهه يا ڏيگهه نه. گرو نانڪ چواٿي،

همري جات پات، سچ ناؤن

معنيٰ : اسان جو اصل مذهب حق جو عشق آهي.

مولانا رومي فرمائي ٿو:

عاشقان را مذهب و ملت خدا است.

معنيٰ: عاشقن جو هڪڙو ئي مذهب عشق خدا آهي.

سائين بلهي شاهه جو قول آهي:

'عشق کي لگي راهه دي نال.'

معنيٰ: عشق حقيقي جو ٻاهرئين مذهبي رسم سان ڪهڙو واسطو. يعني هو انهن شرعي وهنوار جو پابند ناهي.

جڏهن به خدا جا سچا عاشق نسلِ انسانيءَ کي ان وهم (خدا شريعت جي پابنديءَ سان ملندو.) کان آزاد ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن تڏهن ئي مذاهب جا ٺيڪيدار، پادري، پروهت، ۽ ملان وقت جي حاڪمن سان ملي، انهن خدا جي عاشقن جي مخالفت ڪندا آهن. پر اهي عاشقِ خدا پنهنجي زندگين سان ڪيڏي وصال حق جي راهه روشن ڪري ويندا آهن ۽ اهو سلسلو ازل کان جاري آهي.

مولانا ابوالڪلام آزاد لکي ٿو ته[1]: "اسلام جي تيرهن سوءُ سالن جي تاريخ ۾ مذهبي مصنفن ۽ قاضين جو قلم، نه بيهندڙ تلوار جيان هلندو رهيو آهي ۽ هزارين حق پرستن جي رت وهائڻ جو ذميوار رهيو آهي، جڏهن به بادشاهه تي قتل ۽ خون جو ڀوت سوار ٿيندو آهي ته فقهه جي ماهر جو قلم ۽ سپهه سالار جي تلوار گڏوگڏ هلندا هئا. شريعت جي عالمن مان جيڪو حقيقت جي رمزن کي ڄاڻڻ شروع ڪندو هو يا رازِ حقيقت کي حاصل ڪرڻ جي قابل هوندو هو ته فقيهه ۽ اهلِ شريعت ان کي ختم ڪري ڇڏيندا هئا. حق پرستن کي بيشمار ايذاءَ سهڻا پوندا هئا ۽ نيٺ جان ڏئي آجائپ حاصل ٿيندي هئي.

سرمد تي لڳايل الزام ماڻهن جي اکين ۾ ڌوڙ وجهڻ جي برابر هئي،

---

١. سوانح سرمد - مولانا ابوالڪلام آزهد

دراصل سرمد جي قتل جو اصل مقصد هي هئو ته عام رعايا ۽ خاص ڪري سرمد جا عقيدتمند ۽ پوئلڳ ايترا ته ڏڄي وڃن جو هو ان قتل جي خلاف ڪوبه باغيڻي وارو قدم نه کڻن.

سرمد ڪان اڳ به حاسدي ملن ۽ مذهبي حاڪمن هٿان شمس تبريز، منصور الحلاج، فريدالدين عطار ۽ شهاب الدين سهروردي جهڙا مردِ حق شهادت جو پيالو پي چڪا هئا. سرمد به پنهنجي شهادت سان تاريخ جي ورقن تي پنهنجا نشان پٽر تي ليڪ جي صورت ۾ سدائين جي لاءِ ڇڏي ويو. هو صوفي شهيدن جي ڊگهي فهرست ۾ هڪ پاڪ نالو شامل ڪري ويو.[1]

جامع مسجد جي آڏو جنهن دڪي تي سرمد کي قتل ڪيو ويو هو هاڻ اتي سندس مزار آهي. 'رياض الشعراء' جو ليکڪ ولي داغستاني سرمد جي شهادت کان ڪجهه ورهيه پوءِ سندس مزار تي حاضري ڏني هن تربت کي گلن سان ڍڪيل ڏٺو. ڍيهاڙي بيشمار عقيدتمند مزار تي عقيدت جا گل نڇاور ڪرڻ ايندا آهن. داغستاني لکي ٿو ته: "منصور ثاني سرمد جي تربت کي سائو گاهه سڄو سال ڍڪي ڇڏيندو آهي جو ڪڏهن به نه سڪندو آهي، سرمد جو روح جيان حياتيءَ جيان بلڪل تازو توانو رهي ۽ شهادت کان پوءِ به نه ڪوماڻو."

شهيدن جي ياد نه ڪڏهن گهٽبي آهي نه وسرندي آهي.

سرمد ڪثرت مان مڪمل وحدت ۾ پهچي چڪو هو، هو مذهبي ننڍي دل وارن جي تفرقن کان به آزاد ٿي چڪو هو، هن جو نه ڪوئي دنيائي مذهب هو نه ڪوئي رسمي ڌرم. هو نه مسلمان، نه هندو، نه يهودي ۽ نه عيسائي رهيو هو سندس مذهب عشقِ الله هو. هو صرف پنهنجي محبوب جي راهه جو راهي هو. جيڪو پنهنجي محبوب سان وصال جي لاءِ مسلسل هلندو رهيو ۽ نيٺ ان جي راهه ۾ سڀ ڪجهه قربان ڪري ابدي شهيد ٿي ويو. هن جي لاءِ دوست دشمن، همدرد ۽ جلاد ۾ ڪوبه فرق نه هو. هن لاءِ جان ڏيندڙ ۽ جان وٺندڙ ٻئي برابر هئا ڇو ته هن جي لاءِ ٻئي هڪ ئي سڪي جا به پاسا هئا.

سرمد جو قتل لافاني روح جي فاني جسم تي فتح جي بيمثال شهادت هئي. ڪيس نه هند جو بادشاهه شڪست ڏئي سگهيو ۽ نه موت جي ملڪ.

---

(۱) معاصرالامراء، جلد-۱ صفحو ۲۲

نوٽ: شاهه لطيف فرمايو: 'وحت مان ڪثرت ٿي، ڪثرت وحدت ڪُل.

دنيا پنهنجي اکين سان ڏٺو ته بادشاهه جي تلوار خدا جي عاشقن جو سر ته وڍي ٿي سگهي پر هنن جي روح کي جهڪائي نه ٿي سگهي. حق جا عاشق وقت بوقت حقيقت جي شهادت پيش ڪندا رهندا آهن ته دنيا وارا اهو سبق وساري نه ويهن ته شاهي تلوار خدا جي عاشقن جا ڪنڌ ته ڪپي سگهي ٿي پر هنن جي روحن کي نوائي نه ٿي سگهي. ڪين پنهنجو محبوب حقيقي پيارو آهي ۽ محبوب کي حق يا سچ پيارو آهي، انڪري ئي حق جا عاشق محبوب جي خوشنوديءَ لاءِ راهِ حق جي چونڊ ڪندا آهن پوءِ اها موت جي گهٽيءَ مان ڇونه لڳهندي هجي.

سرمد کي ان ڪري قتل ڪيو ويو، ڇو جو هو اهو ڪجهه ڪرڻ پيو گهري جيڪو هو سچ ۽ حق سمجهندو هو. ڪيس بادشاهه اورنگزيب جي نه پر شهنشاهن جي شاهه ان مالڪ ڪل جي پسند جي ضرورت هئي.

هن جي خوشيءَ جي لاءِ هو ڪجهه به ڪرڻ لاءِ تيار هو، سرمد جو قتل بادشاهه جي فتح نه پر هار هئي، ڇو ته بهادري ۽ فتح، سچائي ۽ حقيقت کي برداشت ڪرڻ ۾ آهي. سچائيءَ کان پڇڻ ۽ حقيقت کي قتل ڪرڻ جي ڪوشش ۾ ناهي، بهادري ۽ فتح حقيقت تان قربان ٿيڻ ۾ آهي. حقيقت کي نه تلوار ڪپي سگهندي ۽ نه پاڻي ڳاري سگهندو ۽ نه ئي باهه ساڙي سگهندي آهي. سرمد جو اندر حقيقي نور سان روشن هو. هن جي اندر حق جو نور پڙڪي رهيو هو. هڪئي لمحي جي لاءِ ان نورِ حق تجلي، ڪنوڻ جيان، قاتل اورنگزيب، ان جي عدالت ۽ سندس منصفن مٿان به چمڪي ۽ انهن سيني جي اکين کي ڪيرو ويرو ڪري ڇڏيائين. هو پنهنجي ظاهري فتح تي خوشيون ڪري رهيا هئا پر دراصل پنهنجي اندر ئي شڪست کاڌل، شرمنده هئا. جيسين عام ماڻهن جو سوال آهي انهن لاءِ سرمد شهيد زنده سرمد کان وڌيڪ پرجلال ۽ پرجمال آهي، سرمد جي شهادت سندس فلسفي جي سچائي هن جي بزرگي، پارسائي، عاشقي ۽ خدا تي يقين جي پختگيءَ ماڻهن جي اندر ۾ اڻ مٽ نقش ڇٽي ڇڏيا. سچ ته اهو آهي ته سرمد اهو سچو عاشق ، خدا جو ٻانهو هو جنهن پنهن جو سر داءَ تي هٽي عشق جي بازي کٽي ورتي هئي.

سرمد جهڙا صوفي جڏهن به دنيا ۾ ايندا آهن تاريخ جي ڇاتيءَ تي ٻاڙهن اگرن جيان ٻرندا رهندا آهن.

جو تو پريم کيلن ڪا چاؤ،

سر ڌر تلِي گلي ميري آؤ.

معنيٰ: جي عشق سان کيڏڻ تو چاهين ته،

سر ترِيءَ تي رکي منهنجي ڳليءَ ۾ اچ.

ڪلام

فارسي شاعرن اڪثر رباعي، مثنوي ۽ غزل جي صنفن ۾ شاعري ڪئي آهي. سرمد جو ٻه گهڻو تڻو ڪلام رباعيءَ جي صورت ۾ مليو آهي. سندس ڪلام سندس زندگيءَ ۾ ئي ماڻهن ۾ مقبوليت، عزت، شهرت ۽ تحسين حاصل ڪري چڪو هو.

سرمد جي واتان بي ساخته رباعيات ائين نڪرنديون هيون جيئن ڪڪرن مان مينهن. اهي رباعيات ماڻهن تي جادوئي اثر ڪنديون هيون.

رباعي عربي زبان جي لفظ 'ربع' مصدر مان نڪتل آهي جنهنجو مطلب آهي "چئن تارن وارو ڏاڳو" يا "چار". ربع جي معنيٰ آهي چوٿون حصو. فارسي شاعريءَ ۾ رباعي معنيٰ چئن مصراعن واري شاعراڻي صنف، جنهن ۾ پهرئين، ٻئي ۽ چوٿين مصرعي ۾ قافيو ۽ رديف هم وزن ۽ هڪجهڙو ٿيندو آهي، جيڪڏهن چئن مان ٻن مصراعن جو قافيو ۽ رديف هڪ جهڙو ۽ ملندڙ جلندڙ هجي ته ان کي ٻه تڪو يا ترانو چوندا آهن.

رباعيءَ جي ايراني تاريخ ۾ رودڪيءَ (وفات ۹۲۵ ع) کي رباعيءَ جو باني ۽ پهريون شاعر ڪري مڃيو ويندو آهي. هو ٻه هومر جيان نابينا شاعر هو. ڪيس فارسي شاعريءَ جي صفِ اول ۽ ان صنف جو ابو سڏيو ويندو آهي. هن رباعيءَ کي حقيقي حسن ۽ عشق جي جذبن جي اظهار جي لاءِ ڪتب آندو. رابعه بصري، رودڪيءَ جي همعصر صوفي شاعره هئي. هن ٻه رباعي کي پنهنجيءَ اظهار لاءِ چونڊيو هو. هڪ ٻيو بنيادي رباعيءَ جو مشهور شاعر صوفي ابو سعيد بن ابي الخير (وفات ۱۰۴۹ ع) جو آهي، جنهن سنائي، عطار، رومي، حافظ ۽ جاميءَ جهڙن عظيم مفڪرن ۽ شاعرن کي ترغيب ۽ تحرڪ ڏنو. سندس تصنيف پوءِ ايندڙ شاعرن صوفي ڪرام جي لاءِ مثال ۽ بنياد ثابت ٿي. سندس رباعيات ۾ سادگي، پاڪيزگي، جمال ۽ حسن ۽ تاثيري طاقت بي حد ۽ بلند هئي، هن ئي سڀ کان پهرين رباعيءَ کي صوفياڻين رمزن جي اظهار جو وسيلو بڻايو. عمر خيام (وفات ۱۱۲۳ ع) مشهور رباعي چوندڙ شاعر آهي. جنهن جي سرمد پنهنجي رباعي جي طرز ۽ فڪر جي صورت ۽

سيرت جو فيصلو ڪرڻ لاءِ پيروي ڪئي هئي. جيئن روڊڪي عمر خيام جو پيشرو هو تئين ئي سرمد به هن جي نقشِ قدم تي هلندڙ هو. سندس اڪثر رباعيات ۾ عمر خيام سان حيرانگيءَ جي حد تائين مطابقت نظر ايندي آهي. سرمد چيو آهي:

اما به رباعي ام مرد خيامم،
نه جرعه ڪشِ باده او بسيارم.

معنيٰ: مان رباعي لکڻ ۾ عمر خيام جو شاگرد آهيان،
پر مون سندس شراب مان وڌيڪ مزو نه ماڻيو.

عمر خيام جي رباعيءَ ۾ فلسفياڻو رنگ نمايان آهي، جڏهن ته سرمد وٽ فقيراڻو رنگ وڌيڪ وائڪو آهي. عمر خيام جيان سرمد به دنيائي شين جي فنائيت تي زور ڏيندو آهي پر هو گڏوگڏ تقدير ۽ قسمت جو به قائل آهي. عمر خيام سياڻي جو فڪر ڇڏي حال جي گهڙيءَ مان لطف اندوز ٿيڻ جي تلقين ٿو ڪري، جڏهن ته سرمد موجوده زندگيءَ کي ابديت يا بقا حاصل ڪرڻ جو وسيلو بڻائڻ تي زور ڏئي ٿو.

سرمد جي رباعيات جو مرڪزي جذبو، خدا جي مڪمل وحدانيت ۽ ان جو قادر مطلق هئڻ آهي. خدا هر شيءِ ۾ موجود آهي ۽ پنهنجي مرضيءَ جو مالڪ آهي. قادر مطلق هئڻ جي باوجود هو رحم ۽ ڪرم جو اونهو سمنڊ به آهي، هو رحيم، ڪريم، غفار، غفور به آهي. مرشد خدا جي ئي ظاهري صورت آهي ۽ وصالِ حق جو هيڪلو وسيلو آهي. حقيقي مريد، حق ۽ مردِ حق (خدا ۽ مرشد) کي هڪ ڄاڻي. سدائين ٻنهي جي رضا تي راضي رهندو آهي هو مال دولت، شان شوڪت ۽ غم ۽ آرام جي پرواهه نه ڪندو آهي. سندس نظر يا ته پنهنجي گناهن تي هوندي آهي يا ان رحمان ۽ رحيم جي رحمت تي.

دنيا هڪڙو سهڻو باغ آهي، صوفي ان کي مالڪ سان وصال جو مڪان ۽ عمر کي نادر موقعو سمجهندو آهي. 'شراب'، سندس مالڪ جو نالو،خدا جو نانءُ ۽ آبِ حيات آهي. 'ساقي' سندس مرشد آهي. هو حقيقي مئي پي مست رهندو آهي. پر مست ۽ بيخود هوندي به پنهنجن منصوبن ۽ منزلِ مقصود کان باخبر ۽ هوشيار رهندو آهي، هو عمر کي دنيا جو لڳاءُ ۽ اجاين ڪمن ۾ وڃائڻ نه چاهيندو آهي، پر ان کي غنيمت ڄاڻي محبوب جي ميلاپ جي ڪوشش ڪندو آهي. ڪيس دنيا جي لعنت ۽ ملامت جي پرواهه نه هوندي

آهي. هو پنهنجي تعريف ۽ وڏائي نہ چاهيندو آهي پر ان مالڪ جي عظمت جا گيت ڳائيندو آهي پر اندروني روحاني راز کنهن بہ حالت ۾ ظاهر نہ ڪندو آهي. هن لاءِ زندگي ۽ موت ۾ ڪوبہ فرق نہ هوندو آهي. انڪري هو ڪلندي ڪلندي شهادت جو پيالو پي ويندو آهي. کيس اهو پڪو يقين هوندو آهي تہ هو پنهنجي مالڪ جو جزو آهي ۽ کيس آخرڪار ان ۾ جذب ٿيڻوآهي. سندس بقا فنا ۾ آهي، سندس محبوب لافاني ۽ جاودان آهي. انڪري ان مريد جو روح بہ لافاني آهي. هو پنهنجي مالڪ جي ئي صورت آهي جيسين هو ذار آهي صرف پاڇو آهي. هو ان وسيع اڻ کٽ خدا سان ملي ان جي صورت ٿي ويندو آهي. ڪيترائي پيرا مستي ۽ بيخوديءَ ۾ هو پنهنجي اصلي نوراني اصليت ڪي ڏسي، پاڻ کي حق جي صورت چوڻ جو نعرو هڻي ويهندو آهي. جنهن جي ڪري سندس واتان 'انالحق' (مان حق آهيان) نڪري ويندو آهي، جنهنجي حقيقت کيس پنهنجي جان ڏئي چڪائڻي پوندي آهي.

دراصل صوفيءَ جو ڪم صرف ان اصل کي سڃاڻڻ آهي هو ان ڪم خاطر جيئي ٿو ۽ ان لاءِ ئي پنهنجي هستي ان لافاني حق ۾ وڃائي ڇڏيندو آهي.

نوٽ: بايزيد بسطامي جڏهن وجد ۾ ايندو هو تہ چوندو هو. اِنِي سُبحاني مَاَاَعظمُ شَاني. (مان ئي ساراهہ لائق آهيان ۽ منهنجو اعلي شان آهي.) سنڌيڪار

زندگيءَ جو فلسفو

سرمد جي زندگيءَ جي فلسفي ۾ صوفي نظرئي جي مڙني پاسن جو خوبصورت بيان مليل آهي. صوفي اندازِ فڪر جو مرڪزي خيال خدا سان عشق آهي ۽ اهوئي سرمد جي خيال ۽ فڪر جو اصل بنياد آهي.

مذهب جا ٻہ پاسا آهن هڪ ٻاهريون ۽ ٻيو باطني يا اندروني. ٻاهريون پهلو ظاهري رسمن ۽ شريعت تي ٻڌل آهي. ان ۾ مخصوص طريقي جو لباس، روزو، نماز، حج، زڪوات تي عام طور تي زور ڏنو ويندو آهي. ان جو ٻيو پاسو باطني يا اندروني، قلب جي صفائي ۽ محبوب جو عشق آهي. هندوستان جا نرگڻ وادي (خدا غير مجسم وارا) سنتن جيان صوفي درويشن بہ دل جي پاڪيزگي ۽ خدا جي عشق کي خدا سان ميلاپ جو اصل ذريعو مڃيو آهي.

صوفي سڳورن ۽ سَنتن ڪيترا ڀيرا مذهب جي ٻاهرئين پاسي شريعت يا رسمن لاءِ خاموشي اختيار ڪئي آهي يا ڪيترائي ڀيرا ان جي مخالفت بہ ڪئي آهي پر سندن هر حالت ۾ وڌيڪ زور عشقِ خدا تي رهيو آهي. محبوب جي عشق ۾ مگن صوفي، سڀ ڪان پهرين پنهنجي محبوب جي تعريف ۽ وڏائيءَ جا گيت ڳائيندو آهي. هو محبوب جي خاطر سڀ ڪان وڌيڪ زور همہ اوست يا همہ جا اوست تي ڏئي ٿو. صوفي نظرئي ۾ خدا جي وحدت الوجود کي وحدت ۽ هر جاءِ تي موجود هئڻ کي همہ جا اوست جو نالو ڏنو ويو آهي. سرمد انهن ٻنهي اصولن جي ڏاڍي خوبصورت وضاحت ڪئي آهي.

سرمد جو چوڻ آهي تہ وجود فقط هڪڙو 'حق' ئي آهي، اهو وجودِ مطلق (الله تعاليٰ) ئي اصل جوهر آهي. فقط اهو ئي دائم، قائم ۽ لافاني آهي. باقي سڀ ڪجهہ فاني آهي. اها حقيقت اڪيلي ۽ لاشريڪ آهي. هو لاثاني آهي، ٻيو ڪوئي وجود آهي ئي ڪونہ. انڪري ان جي آڏو ڪنهن بہ ٻئي جي هجڻ جو سوال ئي نہ ٿو اٿي. جيڪو ڪجهہ بہ آهي ان اڪيلي جي رضا ۽ حڪم ۾ آهي، سندس حڪم يا رضا، بي انتها، لازوال ۽ دائم آهي، هو الله

نوٽ: ٽائپنگ ۾ هيٺيون ڇپيو: روزا ۽ نماز اي پڻ چڱو ڪم

اهو ڪو ٻيو فهم، جنهن سان پسڻ ٿئي پرينءَ جو.

اڪبر آهي ۽ سندس رضائي اڪيلي حقيقت آهي. ان کان سواءِ سڀ ڪجهه وهم ۽ فريب آهي.

همه اوست جي مراد اهو محبوب حقيقي هن سموري تخليق جو خالق هجڻ جي باوجود ان جي ذري پرزي ۾ سمايل آهي. جو ڪجهه به آهي ان محبوب جي حڪم سان آهي. هن جي صورت آهي ۽ هن جي ئي نور سان روشن آهي. هن دنيا جي رنگارنگ ڪثرت جي پس منظر ۾ هڪ مڪمل وحدانيت موجود آهي ٻين لفظن ۾ اهو واحد مالڪ ۽ خالق پاڻ کي قسمين شڪل ۽ صورت، رنگ ۽ روپ ۾ ظاهر ٿو ڪري. ڪثرت نه صرف وحدت مان پيدا ٿي آهي پر تسبيح جي داڻي جيان وحدت جي اڻ لکي ڏاڳي ۾ پويل آهي. ڪثرت ڏيک يا فريب آهي، جڏهن ته وحدت اصليت ۽ حقيقت آهي انڪري هڪڙي انسان کي ٻئي انسان سان، هڪ متبرڪ مقام کي ٻئي متبرڪ مقام سان، هڪ مذهب کي ٻئي مذهب سان، سٺو يا خراب سمجهڻ بنهه ناداني آهي. ڪعبي ۾ موجود 'سنگِ اسود' ۾ به اهو آهي ته مندر جي مورتين ۾ به اهو آهي. انڪري صوفياءِ ڪرام ڪنهن به مذهب يا ان جي مڃيندڙن کي چڱو يا مٺو چوڻ جي بجاءِ سيني مذهبن جي ماڻهن کي ان واحد خالق جي خلقت ڄاڻي انهن سان پيار ڪرڻ تي زور ڏيندا آهن.

شيخ بابا فريد جو فرمان آهي ته ڪنهن کي به برو نه چئو ڇو ته هر انسان جي دل ۾ ان هڪڙي ئي حقيقي مالڪ جو مقام آهي. سيني جي دلين ۾ اهوئي محبوب جلوه نما آهي. انڪري هر دل بي بها آهي. جيڪڏهن ان محبوب سان وصال جي چاهت آهي ته ڪڏهن به ڪنهن به طريقي ڪنهن به دل کي نه رنجايو.

اِڪ ڦِڪا نه ڳالائي سينان مهه سچا ڌني،
هِئياؤ نه ڪيهي ٺاهِ مال سڀ امول دي
سينا هن مالڪ ٺاهن مول مچانگو.
جي تو پريا دي سڪ هئياؤ نه ٺاهي ڪهندا.

(آدگرنٿ – صـ ١٣٨٤)

بابا فريد جي ڪلام ۾ شامل پنهنجي سلوڪن ۾ گرو ارجن ديو ان خيال جو اظهار اجهو هيئن ڪيو آهي، خالق خلقت ۾ آهي ۽ خلقت خالق ۾ سمائي پئي آهي، انڪري ڪنهن کي به چڱو يا مٺو چئي نه ٿو سگهجي.

نوٽ: ڇيئن پٽائي ڳهوٽ فرمايو آهي، 'هي نه آهي هُن ريءَ، هُو نه هنهان ڌار-'

فريدا خالقِ خلق مهہ، خلق وسي رب ماهي،
مندا كس نون آكئي، جان تِس بن كوئي ناهي.

ابو سعيد ابوالخير بہ ان انداز ۾ نغمہ سَرائي كئي آهي.

رفتم بہ كليسائي طرسا و يهود،
طرسا و يهود جملگي روبہ تو بود.
برياد و وصالِ تو بابتخانہ شدم،
تسبيح بتان زمزمہ ء عشق تو بود.

معنيٰ: مان عيسائين ۽ يهودين جي گرجا گهرن ۾ ويس،
عيسائي ۽ اهلِ يهود سڀ تنهنجي حضور ۾ بيٺا هئا.
تنهنجي ياد ۾ وصال جي لاءِ مان بت خاني ۾ بہ ويس،
مون ڏٺو تہ هندؤ جي تسبيح تنهنجي عشق جا گيت ڳائي رهي هئي.

سرمد چوي ٿو تہ هر دل جي آئيني ۾ ان مالڪ جي تصوير جهلڪا ڏئي رهي آهي، دل ۽ صورتون مختلف آهن. پر باطن نور ان ئي هڪ مالڪ جو آهي.

ديدم همہ جا صورتِ معني است يكي،
اين آئينہ هر جاست خدارا داد بود.

معنيٰ : مون هر جاءِ تي ڏٺو، باطن ۾ هڪڙي ئي تصوير آهي.
هي آئينو هر جاءِ تي موجود آهي اهو خدا جوئي تحفو آهي.

خالق ۽ ان جي مخلوق هڪبئي کان الڳ ناهي، جيئن لفظ ۽ ان جي معنيٰ، گل ۽ ان جي خوشبو، هر وقت پنهنجي تخليق سان گڏ آهي.

سرمد چوي ٿو:

چون معني و لفظ، ماو او را بنگر،
چون چشم و نگهہ، جدا و يكجا بنگر.
يكدم زِ كسي جدا نہ يا بي هرگز،
مانند گل وبو است، بهر جابنگر.

نوٽ: شاهہ لطيف چيو: هي ڪن ڳاڏهان وڪٽي، ٻيا ڪن ڳنهيج
انين ساڻ سٽيج، ڳالهہ پريان جي ڳجهہ جي-

معنيٰ: تون اسان ۽ ان ڪي لفظ ۽ معنيٰ جيان ڏس،
تون اڪ ۽ نظر ڪي ڏار ڏار هوندي به گڏيل ڏس.
تون ڪنهن شخص ڪي ان مالڪ کان جدا نه ڏس،
تون ان گل ۽ خوشبو جيان گڏيل ڏس.
سرمد وڏيڪ چيو:

چون شمع زِ فانوس نمائي خود را،
پيوسته درين لباسِ خود عرياني.

معنيٰ: تون اها شمع آهين جا فانوس جي اندر به پاڻ ظاهر ٿي ڪرين،
پنهنجي لباس ۾ به تون اگهاڙي آهين.

معنيٰ اهو مالڪ هڪ جاءِ ۽ هر شيءِ ۾ ظاهر هوندو آهي هو پردن ۾ هوندي به لڪل ناهي، جيئن شمع فانوس مان به نظر ايندي آهي.

ان خيال جو ٻيو پهلو هي آهي ته محبوب هر جاءِ تي موجود آهي، هو انسان جي باطن ۾ به آهي. انڪري انسان کي سندس ڳولا لاءِ جهنگل، بيابانن، مندر ۽ مسجدن جا رولڙا ڪرڻ جي ضرورت ناهي، هر انسان جي اندر ۾ جلوهءِ خدا موجود آهي ۽ دل جي ڪعبي ۾ ڪلمو، ڪلام يا ٻول جي صدا گونجي رهي آهي ان ڪري مناسب هي آهي ته انسان ٻاهر کان منهن موڙ ڪري پنهنجي دل جي آئيني ۾ پنهنجي مالڪ جي جمال جو ديدار ڪرڻ جي ڪوشش ڪري.

سرمد خبردار ٿو ڪري ته :

اي بي خبر از هستيءِ خود همچو ڪتاب،
در جلد تو آياتِ الاهي به حجاب.
يعني زِ تو حق پديد و از اثرش،
آگاه نه اي چو شيشه از بوئي گلاب.

معنيٰ: اي بيخبر انسان! تون ڪتاب جيان پنهنجي هستيءَ کان بي خبر آهين.
خدائي ڪلام تنهنجي اندر آهي ۽ تون ان جو ڍڪيندڙ آهين.
خدا تنهنجي اندر آهي ۽ توکي ان جي خبر ناهي،
تون ان شيشي مثال آهين جنهن ۾ گلاب جو عطر آهي
پر اهو ان جي خوشبو کان بي خبر آهي.

گرو رامداس جو قول آهي:

هون ڍونڍيندي سجنان، سجن ميڏي نال - (آد گرنت)

گورو ٻاڻي ۾ ان خيال کي هيئن به ظاهر ڪيو آهي:

۱. گهڻ گهٽ ۾ هو جو بسي، سَنتن کيهو پڪار (آد گرنت)
۲. پار برهم کي سگلي ٿـــهـــاءُ،
جت جت گــــهـــر راکــهي ســيــتــا ناءُ. (آدگرنت)
۳. پــســـــريو آپ هـوئي انـت تـرنـگ،
لـکـهـي نـہ جـــــاه پار بـرهـم کـي رنگ .

اهو محبوب حقيقي تہ اسان ساڻ آهي. هي گهڻ عقل انسان ان کي ٻاهر ڳولهيندو ٿو وتي. ضرورت ان کي ٻاهر ڳولڻ جي ناهي، پر باطني اکين کولڻ جي آهي. جيسين اندر جي اک بند آهي تہ محبوب پري محسوس ٿيندو آهي. پر جڏهن سندس جلوه ڏسڻ واري اندر جي اک کلي پوندي آهي تہ هو صاف ۽ ظاهر، آمهون سامهون ڏسڻ ۾ ايندو آهي.

دل اگر دانا بود اندر کنارش يار هست،
چشم گربينا بود در هر طرف ديدار هست.

معنيٰ : جيڪڏهن دل سمجهدار آهي تہ محبوب هردم ساڻ آهي،
جيڪڏهن اک ڏسندڙ آهي تہ هر طرف ان جو جلوه آهي.

اهڙي حـالـت ۾ جـدائي يا انـفـراديت خـتـم ٿي ويندي آهي، عـاشق ۽ معشوق مرشد ۽ مريد هڪ ٿي ويندا آهن. وحدت جي باغ ۾ تہ گل ۽ ڪنڊن جو فرق ختم ٿي ويندو آهي.

عاشق و معشوق و بت و بتگر و عيار يکيست.
کعبہ و دير و مساجد همہ يار تکيست.
گر در آئي بہ چمن وحدت يک رنگي بين،
کہ در آن عاشق و معشوق و گل و خار يکيست.

معنيٰ : عاشق ۽ معشوق، بت ۽ بت تراش ۽ عيار هڪ ئي آهي،
مندر ۽ مـسـجـد ۾ جڻ هر جاءِ اهو يار هڪ ئي آهي.
جي تون باغ ۾ ايندين تہ وحدت جي هڪجهڙائي ڏسين،
اتي عـاشق ۽ مـعـشـوق ۽ گل ۽ ڪندو هڪ ئي آهي.

انکري صوفي ان، همہ جا اوست، حاضر ۽ ناظر محبوب جي عشق کي ئي پنهنجو دين ۽ ايمان سمجهندا آهن. صوفيءَ جي راهہ بہ عشق آهي تہ منزل بہ عشق آهي.

عشق، عشقہ مصدر مان نڪتل آهي، جنهنجو مطلب آهي ڏکيو عشق، بيپاڙي، جيڪا پاڻ پيلي هوندي آهي ۽ جنهن بہ وڻ تي چڙهندي آهي ان کي پيلو ڪري ڇڏيندي آهي. هن کي پنهنجي پاڙ نہ ٿيندي آهي، ان طرح عاشق

جي پنهنجي خودي يا هستيءَ جي پاڙ نه ٿيندي آهي. هو پنهنجي خودي پنهنجي محبوب ۾ فنا ڪري ڇڏيندو آهي. هن جي لاءِ جو ڪجهه به آهي، اهو محبوب آهي. هن جي پنهنجي ڪابه مرضي نه هوندي آهي. محبوب جي رضا ئي سندس رضا ٿي ويندي آهي ان سان هو روحاني ڪيفيت ۾ پهچي ويندو آهي. جنهن ۾ هو محبوب جي عشق ۽ فراق ۾ اهڙو گم ٿي وڃندو آهي جو دنيا جي باقي سيني ڏکن دردن کان ڇوٽڪارو ملي ويندو اٿس. هو پنهنجي محبوب جي عشق ۾ اهڙو ته گرفتار ٿي ويندو آهي جو هو ان گرفتاري ۽ قيد جي صدقي ٻنهي جهانن جي قيد ۽ بند کان آزاد ٿي ويندو آهي.

هر دل ڪه بدامِ غمِ او شـــــاد بود.

از هر دوجـــهـــان فــارغ و آزاد بود.

معنيٰ: جيڪا دل هن جي غم ۾ گرفتار ٿي به خوش رهندي آهي،

اها ٻنهي جهانن جي دک درد کان آزاد ٿي ويندي آهي.

تصوف جي نظرئي مطابق مرشد غير مجسم خدا جي مجسم صورت هوندو آهي. انڪري عشقِ مرشد، عشق خدا آهي، صوفي دنيا جي هر شيءِ ۾ محبوب جو جمال ڏسندو آهي. مجازي عشق ان جو هڪ پاسو آهي، هو مرشد کي الله جي ظاهري صورت ڄاڻندو آهي. جيڪو عشق مجازيءَ جو اصل پاسو آهي. هو مرشد يا محبوب جي نوراني صورت جي عشق جي وسيلي ان لا بيان ۽ لامڪان محبوبِ حقيقيءَ جي عشق جي منزل طئه ڪندو آهي، سرمد چوي ٿو ته حقيقت سان هڪ ٿيل انسان، مجسم حقيقت هوندو آهي، هو ظاهر ۾ انسان ته نظر ايندو آهي دراصل هو بيحد خدا جيان سڄي ڪائنات تي ڇانيل هوندو آهي انڪري سرمد دعويٰ ٿو ڪري ته:

هر ڪس ڪه سِرِ حقيقتش با ورشد،

او پهن تر از پهر پنها ور شد.

ملا گويد ڪه بر فلڪ شد احمد،

سرمد گويد فلڪ با احمد درشد.

معنيٰ: جنهن شخص حقيقت جي جهلڪ ڏٺي،

ان جي نظر ۾ هي وسيع آسمان تڇ آهي.

ملان چوي ٿو ته احمد (حضرت محمد صلعم) آسمان تي ويو،

سرمد چوي ٿو ته آسمان پاڻ احمد جي باطن ۾ آيو.

ان جو مطلب هي آهي ته خدا سان وصال ڪري وٺندڙ انسان ۾ هڙئي الاهي

خاصيتون اچي وڃن ٿيون.

سرمد چيو تہ جيڪو انسان خوديءَ کان پاڪ آهي، ڪنهن خدا کي پهتل مرشد جي پناهہ وٺي پنهنجي خودي ختم ٿو ڪري، اهو بہ مرشد جيان مالڪ ڪل جي قربت حاصل ڪري ٿو وٺي. اهڙي ڪامل انسان جي نالي جو سڪو ٻنهي جهانن ۾ هلندو آهي. سڄي ڪائنات ان جي حڪم سان هلندي آهي، دنيا هن کان رحمت جي خيرات گهرندي آهي. سرمد جي چوڻ جو مطلب آهي تہ خدا سان وصال ڪري وٺڻ وارو ڪامل انسان، خدائي اوصاف سان پُريل هوندو آهي، هو ان جي رحمت جو سرچشمو بڻجي ويندو آهي ۽ دنيا جي نجات جو وسيلو بڻبو آهي. اهڙي مرشد ڪامل جو عشق ئي عاشق صادق کي خدا جي وصال جي قابل بڻائيندو آهي.

بگزر زِ خودي کہ دين قرينت گردد،
سرِ درفترِ اعمال همينت گردد.
هر دو جهان سکہ ، نامت بزنند،
همہ عالم در زير نگينت گردد.

معنيٰ: خودي ڪر ترڪ تہ خدا توکي قريب ٿي وڃي،
نيڪ عملن سان عوام جو نقيب ٿي وڃي.
ٻنهي جهانن ۾ تنهنجو سڪو جاري ٿي وڃي،
سڄي جهان جي حڪومت تنهنجو نصيب ٿي وڃي.

سرمد دليل ٿو ڏئي تہ جيئن طوفان واري ۽ ڪکرن کي پاڻ سان اڏائي وڃڻ جي صلاحيت رکندو آهي، اهڙيءَ طرح مردِ حق، خدا جا عاشق، سيني وصفن کان پالهن ۽ محروم ۽ هر طرح جي گناهن ۾ گِتل، انسانن کي پاڻ سان گڏ، بارگاهہ ايزديءَ ۾ وٺي وڃڻ جي صلاحيت ۽ طاقت رکندا آهن. انڪري مناسب آهي تہ انسان اهڙن ئي ڪامل مردن جي صحبت ۾ وڃي سدائين جي لاءِ اتان جو ٿي وڃي. هو جيترو مضبوطي ۽ پختي ارادي سان هنن جي صحبت ۾ رهندو اوترو ئي وڌيڪ ترقي خدا جي دڳ ۾ حاصل ڪندس.

خواهي کہ بدستِ تو بود نام و نشان،
مانند نگين، خانہ نشين شو بہ جهان.
پيوستہ چون نقشِ پابيا سا يڪ جا،
بي سنگ فلاخن شور ريگ روان.

معني: چاهين تہ تئي دنيا ۾ تنهنجو وڏو نالو،
تڪ جيان ڳولي لهہ مضبوط مقام.
هڪ هنڌ ڪپي وڄ نقشِ پا جيان،
اڏندڙ پٿرن جي ڪري پوندو آ طوفان نالو .

سرمد هدايت ٿو ڪري تہ ساقي يعني مرشد جو گلاب جهڙو چهرو ملي پوي تہ ان سان فراق ۾ ٻرندڙ اڳين ڪي ٿڌ پهچائڻ گهرجي. پنهنجو مٿو مرشد جي پيرن تي رکي پنهنجو پاڻ کي ختم ڪرڻ گهرجي. ان سان ڏاڍي نوڙت سان پيش اچڻ گهرجي ڇو تہ ان کان سواءِ انسان جي لاءِ هن دورنگي دنيا کان بچاءَ جو ٻيو ڪوبہ طريقو آهي ئي ڪونہ.

هر جا ڪہ شور ساقي ، گلفام دوچار،
شڪرانہ ، اين نمازِ اول بگزار.
غافل نہ شِوي نشہ ، وعجزو نياز،
همشيار ڪہ آخر نہ ڪشي رنج خمار.

معني: جڏهن توکي گلاب جي ڇهري مثل ساقي ملي وڃي،
تہ جهٽ پٽ مالڪِ ڪل جو شڪر بجا آڻ .
عجز ۽ انڪساريءَ جي نشي کان نہ ٿي غافل،
ائين نہ ٿئي تہ سستي تو تي حاوي ٿي وڃي.

اهڙي ڪامل مرشد جو ملڻ پنهنجي ڪوشش سان نہ پر مرشدِ محبوب جي بخشش، فضل ۽ ڪرم سان ٿيندو آهي. تڏهن عاشق بينياز ٿي ويندو آهي، ڪيس ايڏي وڏي نعمت ملي ويندي آهي جو ڪيس ڪنهن جي خوشامد ڪرڻ جي ضرورت نہ رهندي آهي.

از منصب عشق سرفرازم ڪر دند.
از مِنتِ خلق بي نيازم ڪردند.

معني: عشق جو مرتبو بخشي دنيا ۾ سربلند ڪري ڇڏيائين،
ماڻهن جي خوشامد ۽ ايلازن کان بينياز ڪري ڇڏيائين.

اهڙيءَ طرح محبوب جي عشق ۾ سڙڻ، محفل کي روشن ڪرڻ جي برابر آهي. اهو باطني نور جو ذريعو آهي ان سڪ سان ئي محبوب جوهر راز

ٿيڻ جو رتبو ملندو آهي.

چون شمع درين بزم گدازم کردند.

وزِ سوختگي محرم رازم کردند.

معنيٰ: مون کي شمع جيان محفل ۾ ساڙيائين،

ان سڙڻ مون کي محرم راز بڻائي ڇڏيو.

پنجابي جو هڪ لوڪ گيت آهي:

تنوري تائي هوئي آ

بالن هڏيان دا، روئي عشق دِي لائي هوئي آ.

سرمد جنهن شراب جو هر هر ذڪر ٿو ڪري، اهو عشق، محبت يا الله جي نالي واري دائمي مستي بخشيندڙ مئہ حقيقي آهي. صوفي محبت جي مئہ ۽ حق جي عشق جي پيالي پيئڻ سان مست ۽ بيخود رهندو آهي. ڪيس ان مستيءَ ۾ اهڙو هوش ايندو آهي، جنهن سان هو ڏرم، مذهب، اعمال ۽ رسم و رواج جي قيدخاني مان آزاد ٿي ويندو آهي هو تہ پنهنجي حقيقي محبوب جو عاشق ۽ عابد بڻجي ويندو آهي پوءِ ماڻهو ڀل تہ ڪيس ڪافر ۽ بت پرست چون پر هو سندن ڪابہ پرواهہ نہ ڪندو آهي. امير خسروؒ جو قول آهي:

خلق مي گويد کہ خسرو بت پرست مي کند،

آري آري مي کنم، باخلق و عالم کارنيست.

معنيٰ: ماڻهو چون ٿا تہ خسرو بت پرستي ڪندو آهي،

هائو هائو مان ڪندو آهيان، مون کي دنيا ۽ خلق سان ڪو واسطو ناهي.

پر سرمد پنهنجي انوکي انداز ۾ چوي ٿو:

سرمد کہ زِ جامِ عشق مستش کردند،

بالا کردند و بازِ پستش کردند.

مي خواست خدا پرستي و هتياري،

مستش کردند و بت پرستش کردند.

معنيٰ: سرمد هنن توکي عشق جي شراب سان پر ڪري ڇڏيو،

اول مٿي کيائون، پوءِ هيٺ اڇلائي خوار ڪري ڇڏيو.

تون هوشياري ۽ حق پرستي گڏوگڏ ٿو چاهين،

توکي بيخود بڻائي، بت پرست ڪري ڇڏيو.

حقيقي عشق ۾ صوفي بيخود ٿي پنهنجي محبوب جي محبت ۾ ايتري

حد تائين مگن ۽ سرشار ٿي ويندو آهي جو کيس نيڪ نامي ۽ بدنامي، ملبوس يا اگهاڙپ جي پرواهه ئي نه هوندي آهي. هن جي لاءِ جسم جو قيد ڪابه معنيٰ نه ٿو رکي. ان ڪري صوفي ۽ درويش شهادت کان نه ڊڄندا آهن. سرمد ان حالت کي هڪ رباعيءَ ۾ هن ريت ٿو بيان ڪري:

سرمد مارا به عشق رسوا کردند،
سرمست و سراسيمه و شيدا کردند.
عريانيءِ تن بود غبارِ رهِ دوست ،
آن نيز بَه تيغ از سرِ ماوا کردند.

معنيٰ: اي سرمد! اسان کي عشق ۾ خوار ڪري ڇڏيائون،
بيخود بڻايائون ۽ پريشان ۽ سودائي ڪري ڇڏيائون.
جسم ئي ته پردو هو يار جي وصال جي دڳ ۾،
تلوار جي هڪ ڌڪ سان سر کي جدا ڪري ڇڏيائون.

·دراصل ان جو مطلب هي آهي ته صوفي پاڻ کي جسماني گندگي ۽ نفساني لذت کان بالا تر ڪري ڇڏيندو آهي، جيئن هو جسم جي قيد مان سدائين جي لاءِ آزاد ٿي وڃي. سرمد چوي ٿو :

سرپاشد و پائي سرما در راهِ يار،
من بي سروپا شدم تو مفدورم دار.
هوشيار بسر چگونه پوشد پاپوش،
ديوانه به سر چگونه پيچد دستار.

معنيٰ: مان راه محبوب ۾ مٿي ڀر هلندو آهيان،
اي خدا! معاف ڪج مان بي سروپا آهيان.
جيڪو عقلمند آهي مٿي تي بوٽ ڇو رکندو،
جيڪو ديوانو آهي، اهو مٿي تي پڳ ڇو رکندو.

ان جي معنيٰ آهي ته سچي عاشقن کي خدا وٽ پهچڻ لاءِ جسماني هٿن پيرن جي ضرورت نه پوندي آهي. هو هڪ منو مراقبي جي حالت ۾، گندي جسم جي قيد مان آزاد ٿي ويندو آهي جنهن ۾ هو ظاهري اکين جي بنا باطني حقيقت کي ڏسندو آهي ۽ ظاهري هٿن پيرن کان سواءِ روحاني دنيا جو سير ڪندو آهي.

سچو عشق ئي محبوب حقيقيءَ جي وصال جو اڪيلو وسيلو آهي. عشق

جي غم ڪري صوفيءَ جي دل سندس نازڪ جان يا روح بڻجي ويندو آهي ۽ دائمي زندگيءَ جي ڏور سندس هٿ ۾ اچي ويندي آهي. جيڪڏهن محبوب جي سيج کي سينگارڻو آهي ته ان جو هڪڙوئي طريقو سندس بي اختيار عشق آهي.

دوريءِ نفسِ مرا از او ممکن نيست.
اين يڪ جهتي بہ گفتگو ممکن نيست.

معنيٰ: مون لاءِ هن جي جدائي پل بہ ممڪن ناهہ.
ان وصال جو بيان لفظن ۾ مون لاءِ ممڪن ناهہ.

پر اهو عشق جو غم سڀني لاءِ ممڪن ناهي. نفساني لذتن ۾ مگن دنيادار ان کي ڇا ڄاڻن! انڪري خدا ڪين درد جي دولت عطا نہ ٿو ڪري. پتنگ جو درد مک کي ملي ممڪن ناهي. ان عشق جي دک جي حاصلات لاءِ سڄي زندگي داءَ تي لڳائڻي پوندي آهي. روحاني عمل ۽ شغل ڪرڻو پوندو آهي، تڏهن وڃي محبوب هنج ۾ ايندو آهي. اها اڻ لڀ نعمت هر ڪنهن کي ملي نہ سگهندي آهي.

سرمد غمِ عشق بو الهوس نہ دهند.
سوزِ دل پروانہ مگس را نہ دهند.
عمرِ بايد ڪہ يار آيد بہ ڪنار.
اينَ دولتِ سرمد همہ ڪس را نہ دهند.

معنيٰ: اي سرمد! هي غمِ عشق هوس پرستن کي ملندو ناهي،
پتنگ جي دل جو درد مک کي ڪڏهن ملندو ناهي.
محبوب جي وصال لاءِ هڪ عمر ٿي گهرجي،
اهو لازوال خزانو سڀني کي تہ ملندو ناهي.

عاشق کي پنهنجي محبوب جو مسلسل تصور ۽ ان جي خيال ۾ سدائين محو رهڻ سان ڪيس دلي سڪون ملندو آهي. ڪيس باطن ۾ اهو بي بيان لطف ملندو آهي جيڪو ڪنهن دنياوي شيءِ ۾ ناهي. سچو عاشق اها حاصل ڪري اهڙي دائمي دولت ابدي نعمت سان مالا مال ٿي ويندو آهي جو هو دنياوي مال ۽ ملڪيت جو محتاج ئي نہ رهندو آهي. هو سڀني کان وڏو دولتمند ٿي ويندو آهي.

فـكـروخـيـالِ دوست راحت نہ بود،
انديشہء مـال و جـاہ و دولت نہ بود.
سر رشتہء جان و دل بہ دلبر بہ سهار،
بـا دولـتِ پـائـدار دورت نـہ بـود.

معنيٰ: محبوب جي خيال ۽ تصور بنا خوش نہ ٿيءُ،
مال و زر ۽ وڏائي جي فڪر ۾ دکي نہ ٿيءُ.
دل ۽ جان دلبر جي حوالي ڪري ڇڏ،
ان دائمي دولت کان ٿورو بہ پري نہ ٿيءُ.

اهو انسان خوش نصيب آهي جنهن کي هڪ پل بہ حقيقي عشق جو درد محسوس ٿيو آهي، سمجهو تہ ان کي ٻنهي جهانن جي ابدي راحت ملي وئي، جيڪڏهن حقيقي محبوب جي سچي تصوير اوهان جي دل تي اڪري وڃي تہ ائين ڄاڻبو تہ سڄي دنيا اوهان جي مٺ ۾ اچي وئي.

يڪ لحظہ اگر دلِ خرينت بہ دهند،
آسـودگيء رومي زهينت بہ دهند.
گـر مـهـر خـداست نقش برخـاتم دل،
عـالـم همـہ در زيرِ نگينت بہ دهند.

معنيٰ: هڪ گهڙيءَ لاءِ توکي سڪون دل ملي وڃي،
ڄڻ ساري دنيا جو جسماني آرام ملي ويو.
جيڪڏهن دل تي مهر خدائي لڳي وڃئي،
سڄي دنيا تي توکي اختيار ملي ويو.

ان سچي عشق سرمد کي لازوال ۽ لافاني بڻائي ڇڏيو. شرابِ عشق سندس جسم ۽ جان کان بيپرواهہ ڪري ڇڏيو. ڪيس اها ابدي هستي ۽ بيخودي ملي وئي جو جلاد جي تلوار بہ ڪيس ظاهري هوش ۾ آڻي نہ سگهي ۽ هن فاني جسم جو پردو ڦاڙي لافاني زندگي حاصل ڪئي.

دل از غمِ عشق جان شود آخرڪار،
سررشتہء اين عمر ابد دا بڪف آر.
خواهي نصيب تو شود بوس و ڪنار،
زنهـار ازو مگيـر يڪ لحظہ ڪنار.

معنيٰ: عشق جي غم سان مرده دل ۾ ساهہ پوندو ضرور،
دائمي عمر حاصل ڪرڻ لاءِ اهو جاري رک دستور.
آهہ خواهش تہ هن کي چمڻ ٿئي نصيب،
هڪ پل جي لاءِ بہ هن کان نہ ٿيان ڪڏهن دور.

دنيا جي اصليت

ان خالق جي محبوب، ۽ حق ۽ لافاني هئڻ جو ٻيو پاسو هي به آهي ته هيءَ دنيا لافاني ۽ فريب آهي انڪري سچو صوفي ۽ حق پرست هن دنيا ۽ ان جي چاهت ۾ ڦاسندو ناهي. هو ته صرف پنهنجي مرشد ۽ مالڪ جي محبت ۾ مگن ۽ مست رهندو آهي. هن لاءِ مال ملڪيت، حسن ۽ جواني، عزت ۽ شهرت، شان ۽ دٻدٻو ڪا به حيثيت نه ٿو رکي ۽ نه ئي ڪيس پاڻ ڏانهن ڇڪي سگهي ٿي. دنيا جا ماڻهو، جنهن کي راحت ۽ خوشي ٿا ڄاڻن، دراصل اهي دک درد جو سبب ٿيندا آهن.

ٻن ڏهاڙن جي هن دنيا مان ڪجهه به حاصل ناهي. دنيادار عزت ۽ دٻدٻو ۽ مال ۽ دولت جا بکيا هوندا آهن. سرمد جي لاءِ لالچ، خواري لاءِ صبر، سک جو سرچشمو آهي، هو چوي ٿو ته سڪي ٽرڙ ٽيل وڻ مان نه ميوو ملندو آهي نه ئي ڇانءَ. ان ڪري دنيا وارن سان دوستيءَ جي آس نه رکڻ گهرجي.

سرمد تو خلقِ هيچ ياري مطلب،
از شاخ برهنه سايه داري مطلب.
عزت ز قناعت است و خواري زطمع،
باعزتِ خويش باش، خواري مطلب.

معنيٰ: سرمد! اهلِ دنيا سان لڳاءَ جي چاهت نه ڪر،
سڪل ٽارين مان ڇانءَ جي تمنا نه ڪر.
صبر سان عزت ۽ لالچ ۾ آهه ذلت،
عزت تي قائم رهه ذلت جي تمنا نه ڪر.

هيءَ دنيا ۽ ان جو شان ۽ دٻدٻو ۽ مال و دولت سڀ فريب آهن. هي جسم به ته عارضي آهي. عارضي جاءِ کي دائمي مسڪن يا وطن ته نه سمجهبو انڪري هن ٻن ڏينهن جي رهڻ لاءِ ان جي تمنا فضول آهي.

انديشه مال و جاه دنيا غلط است،
اين وهم و خيال وفڪر بيجا غلط است.
در خانه تن وطن نه باشد هرگز،
از بهرِ دو روز اين تمنا غلط است.

معنيٰ: دنيا جي مال و ملڪيت جي تمنا غلط آهي،
هي وهم و گمان بيجا فڪر غلط آهي.
هي جسم ڪڏهن روح جو وطن ٿي نه ٿو سگهي،
ٻن ڏينهن جي زندگي ۾ هي دک ۽ فڪر غلط آهي.

هي دنيا حرص ۽ هوس جي جاءِ آهي. هر جاءِ تي هر شخص مال و دولت جي فڪر ۽ طلب ۾ آهي، دنيا طمع جي مرض ۾ ڦاٿل آهي، صبر ۽ شڪر جو ڦل تمام گهٽ، اچان ٻه نه هئڻ جي برابر آهي. سڄي دنيا بيمار ۽ برباد ماڻهن جي گهر مثل آهي.

دنيا زِ هوا و حرص بسيار هر است،
بر جا است ولي در غمِ دينار پر است.
بيمار بسي شربتِ دينار ڪم است،
اين خانہ ويرانہ ز بيمار پر است.

معنيٰ: هيءَ دنيا حرص ۽ هوس سان ڀريل آهي،
هر دل مال ملڪيت جي طلب سان ڀريل آهي.
بيمار گهڻائي آهن پر مال و دولت جو شربت گهٽ آهي،
هي اجاڙ گهر بيمارن سان ڀريل آهي.

دنيا جا ماڻهو هن سهڻي باغ ۾ بيشمار تمنائون ڪٺي ايندا آهن پر ڪنڊا ۽ ڪوماٽيل گل چونڊي هليا ويندا آهن. افسوس! انسان بنا سوچڻ سمجهڻ، بنا ڏسڻ وائسڻ جي اکيون بند ڪري هلندو پيو وڃي. سرمد پنهنجي رباعيءَ ۾ ان خيال کي ڏاڍي خوبصورتيءَ سان پيش ڪيو آهي هو سمجهائي ٿو ته انسان کي عيش ۽ غم جو فڪر ڪرڻ نه گهرجي، اهي سڀ اڻٽا وڃڻا آهن. هو خبردار ٿو ڪري ته انسان! تنهنجي عمر جا جيڪي ٻه دم آهن، بس اهي ئي تنهنجو سرمايو آهن ڪٺي اهي ضايع نه ڪجانءِ.

دِيدِي ڪہ غم و عيش و جهان زود گزشت،
چيزي در انديشہ تو بود گزشت.
اين يڪ دو نفس ڪہ ماند سرمايہ تو،
هشيار ڪہ نقصان نہ ڪُني سود گزشت.

معنيٰ: ڏٺءِ ته خوشي ۽ غم جا ڏينهن جلد گذري ويا،
جن ڳالهين جو خدشو هيئي اهي به گذري ويون.
ٻه چار دم زندگيءَ جي دولت بچي آهه هاڻ،
ان کي نه وڃاءِ، ڇا ڪندين جي اهي به گذري ويا.

سرمدؔ چوي ٿو تہ دنيا دورنگيءَ ۾ ڪنهن شيءِ جو طلبگار نہ ٿيءُ، مون لاءِ پنهنجي محبوب جي ديدار جي دولت کان سواءِ سڀ ڪجهہ ڏک ۽ ڏولاون جي سرڪڻ ڦاهي آهي. دنيا جو اهو سڄو ساز ۽ سامان مون لاءِ تيج برابر آهي.

دنيا نہ ڪنم طلب ڪہ ڪم تر از خس است.

بي دولتِ ديدار تو اين هم قــــفس است.

معنيٰ: مان توکان دنيا جو طلبگار ناهيان. اها تہ سڪي گاهہ کان بہ گهٽ آهي. تنهنجي ديدار جي دولت بنا بہ هڪ بندش آهي.

دنيادار، دنيا جي دکن ۾ ئي پڏا پيا هوندا آهن. اهي ناسمجهہ ۽ نااهل آهن. هو ان چند ڏينهن جي زندگيءَ جي اميد ڪري ئي نہ ٿي سگهجي.

اين مـردمِ دنيـا ڪہ گـرفتارِ غم اند.

ديوانہ بسي ديدم وهشـيـار ڪم اند.

از بهـرِ دو روز عـمـر از شـامتِ نفس،

در حرص و هوا اسير و بدخواهم اند.

مــعنيٰ: هي اهلءِ دنيــا سڀ غم ۾ گــرفـتــار.

گــهـٽـئي ديوانہ انهن ۾ ٿــورڙا هشيــار .

ٻہ ڏينهن زندگي لئہ غـلام نفس جـا.

حـرص و هوس، طلب حـسـد جا بيمـار.

هن دنيا جا ماڻهو هڪٻئي جا دشمن آهن. انهن جي دوستي تي اعتبار ڪرڻ بنهہ ناداني آهي.

بر دوستي اهلِ جهان تڪيہ مڪن،

از بهر دو روز دشمن يڪ ديگر اند.

مــعنيٰ: تون اهل دنيــا جي دوســتيءَ تي اعــتــبــار نہ ڪر.

هي ٻن ڏينهن جي زندگي ڪاڻ هڪٻئي جا دشمن ٿيندا آهن.

انڪري سرمد اهل دنيا کان پناهہ ٿو گهري، ڪيس ٻي ڪابہ خواهش ناهي.

از مـردمِ دنيـا و دنيـا شب و روز،

ديگر هوسَم نيست، امان هي طلب.

معنيٰ: مون کي اهلِ دنيا ۾ ڏينهن رات، ڪابہ خواهش ناهي، بس پناهہ

ٿو گهران.

دنياوي خواهشن تي خوش ٿيڻ نہ گهرجي. انهن کان ڪڏهن مهر و وفا ملي ئي نہ ٿي سگهي. انهن کي ڏسي خوش ٿيڻ دانائي ناهي.

دل خوش نہ شوي زِ وصلِ دنيا هر گز.

ما مهر نہ داريم ز آنها هرگز.

معني: دنيا ۾ پنهنجي ڪاميابيءَ تي خوش نہ ٿج.
اسين انهن شين سان ٿوري بہ چاهت نہ ٿا رکون.

اسان جا گناھ ۽
رحمٰن جي رحمت

سرمد نيزاريءَ جو مجسمو آهي. هو ٻه هر درويش جيان عاجزي ۽ حليميءَ جي تصوير آهي. ڪيس پاڻ ۾ ڪابه خوبي نظر نه ٿي اچي. هو پاڻ کي نادانين، غلطين ۽ ڪمزورين جو مجسمو ٿو ڀانئين. جيڪو سڄو سارو گناهن ڪري گندو ٿيل آهي. پر ان ڪمزوري ۽ شرمندگيءَ جي باوجود سندس اندر ۾ محبوب حقيقيءَ جي لاءِ مڪمل يقين آهي. ڪيس، هن جي رحمت تي ڀروسو ۽ ناز آهي. بيشڪ گناھ بي حساب آهن ته هن رحمٰن الرحيم جي رحمت به بيڪران آهي. انڪري سرمد ان الله تعاليٰ کي ٻاڏائي ٿو ته اي منهنجا مالڪ ! مان پنهنجي ڪيل گناهن تي شرمندو آهيان. منهنجي عمر ان فڪر ۾ پئي گذري ته جيڪي بد اعمال مون کي ڪرڻا ڪين هئا، اهي به مون کان ٿي ويا آهن. هاڻ ته بس هڪڙي ئي راھ آهي ته تون منهنجي گناهن ڏي نه ڏسين پر مون تي پنهنجي رحمت جي نگاھ ڌرين.

از کرده خويش منفعل بسيارم،
عمر يست که پيوسته درين آزارم.
چيزي که نه پايه شد ازمن شد،
بر فضل نظر بکن برکردارم.

خواجه حافظ جو فرمان آهي ته : " مان هڪڙو بدحال فقير آهيان. مان تنهنجي پناھ ۾ اچي ويو آهيان. تنهنجي دوستيءَ کانسواءِ مون وٽ ٻيو ڪوبه ثبوت ناهي. منهنجي اعزت ۽ آبرو خطري ۾ آهي. بس تون خطائن جو ڍڪ آهين. اهو سچ آهي ته منهنجو اعمال نامو ڪارو ٿيل آهي. پر تنهنجي ڪرم جو ڪکر ئي ان کي ڌوئي ٿو سگهي."

فقير و خسته به درگاهت آمدم رحمي،
که جز و لائي تو ام نيست هيچ دستاويز.

آبرو مي رود اي ابرِ خطا پوش ببار،
که به ديوانِ عمل نامه سياه آمد آم.

شيخ بابا فريد جو قؤل آهي تہ : "ماڻهو منهنجو درويشاڻو لباس ڏسي مون کي پارسا ٿا سمجهن، پر اهو تہ مان ئي ٿو ڄاڻان تہ مان ڪيترو گنهگار آهيان.

فريدا ڪاني ميڏي ڪپڙي، ڪالا ميڏا ويس،
گنهي پر امين قران، لوڪ ڪهي درويش. (آد گرنٿ)

پاڻ وڏيڪ فرمائين ٿا تہ "اي خداوند ڪريم ! رحمن رحيم مان تنهنجي پناهہ ۾ آيو آهيان، تون مون تي رحمت ڪر، مون کي بخش ۽ پنهنجو غلام بڻاءِ.

تيري پناه خدائي تو بخشند گي،
شيخ فريد خير ديجئي بند گي. (آدگرنٿ)

مذهبي متعصب ۽ شرعي رهنمائن ۽ خدا جي عاشقن صادقن ۾ هي فرق هوندو آهي تہ پنڊت، پادري ۽ مولوي انسان کي دوزخ يا نرڳ جو خوف ڏياري نيڪ عملن جي ترغيب ڏيندا آهن جڏهن تہ خدا جا عاشق پنهنجي گناهن جي ڳڻپ پنهنجي الله تعاليٰ جي آڏو رکي ڪائنس سندس رحمت جي خيرات گهرندا آهن. ڪين پنهنجي نيڪ عملن جي ٻلَ تي نہ پر پنهنجي مالڪ جي رحمت تي ناز هوندو آهي، سرمد پنهنجي پهرين رباعي ۾ ئي پنهنجي گناهن جو اقرار ۽ رحمٰن جي لامحدود رحمت تي پختي يقين جي جذبي کي ڏاڍي خوبصورتيءَ سان بيان ٿو ڪري.

از جرم فزون يافتہ ام فضل ترا،
اين شد سبب معصيتِ بيش مرا.
هر چند گناه بيش ڪرم بيش تراست،
ديدم همہ و ازمودم همہ را.

معني: منهنجي گناهن کان فضل تنهنجو وڏو آهہ.
اهو ئي تہ منهنجي گناهن جو سبب بڻيو آهہ.
ڏوهہ منهنجا وڏ ۽ رحمت تنهنجي تن کان سبيل.
اهو امر مون ڏٺو ۽ هر هنڌ آزمايو آهہ.

سرمد هر هر پنهنجي گناهن جي معافي ٿو گهري. هو پنهنجي گناهن تي شرمندو بہ آهي ۽ پنهنجي مالڪ جي آڏو سڄي رات روئي روئي معافيءَ جي لاءِ ٻاڏائون بہ ڪري ٿو. هو چوي ٿو تہ اسين گناهہ جا پتلا آهيون. تنهنجو رحم ۽ ڪرم ئي انهن کان ڇوٽڪارو ڏياري ٿو سگهي.

يا رب زِ كرم بہ بخش تقصير مرا.
مقبول بكر نالہ شب گير مرا.
ما پر از گناہ ماجرائيست عجيب.
لطفِ تو كنہ چارہء تدبير مرا.

معنيٰ: اي رحمتِ حق، بخش منهنجي تقصير ۽ خطا.
قبولج راتين ۾ منهنجي آهہ و بكا.
اسين گناهن ۾ گتل، آهہ عجب حال پنهنجو.
مون تي كو كرم كج ۽ كا تدبير بناءِ.

گورباڻيءَ ۾ ان جذبي جي خيال جو هيئن اظهار كيو ويو آهي.

١. سب اوگن ۾ گن نهين كوئي - كيون كركنت ملاوا هوئي.
نہ مين روپ نہ بنكي بينا - نہ كل ڍنگ نہ ميٺي بينا.
سرت مت ناهين چترائي - كر كرپا پريُ لاهو پائي.
٢. جن نانك كو هو بخش لي ميري سوامي - سر ناگت پيا اجان.
(آدگرنٿ)

سرمد كي پكو يقين آهي تہ خدا رحيم ۽ كريم آهي. سندس كم ئي رحم ۽ كرم كرڻ آهي انكري هو پنهنجي كنن اعمالن تي غمگين ۽ شرمسار ناهي.

سرمد كار آن لطف و كرم است.
از معصيت و سياہ كاري چہ غم است.

معنيٰ: سرمد الله جو كم آهي فقط مهر ۽ كرم.
پوءِ مون كي پنهنجي گناهن جو كهڙو غم.

سرمد فرياد ٿو كري تہ اي منهنجا مالك ! تون ئي هن ظلمن جي سمنڊ جي كنن مان منهنجي ٻيڙي پار پهچائي ٿو سگهين. مان شرمندگي ۽ پشيمانيءَ جي سمنڊ ۾ غرق آهيان. بس تنهنجو فضل ۽ كرم ئي پار پهچائي ٿو سگهي.

يا رب چہ كنم گزشت جرمم ز شمار.
كشتي دلِ خستہ زگرداب بر آر.
در بحرِ خجالت و ندامت غرقم.
فضل تو كند چارو بگيرد بكنار.

ترجمو:　　اي خدا ڇا ڪريان، گناھ آهن بيشمار،
ڪني دل جي ٻيڙي، طوفان مان ڪر پار.
غرق خُجالت ۽ ندامت جي سمنڊ ۾ هان،
ڪندين فضل تون، ته ويندس مان پار.

ان مان پتو پوي ٿو ته سرمد جو محبوب حقيقي رحيم، ڪريم ۽ غفار آهي. گناهن جي معافي ڏيڻ سندس ڪم آهي، هو سزا نه ٿو ڏئي، رحمت ٿو وسائي. سرمد کي پنهنجي محبوب جي ان وصف تي ناز به آهي ۽ پختو يقين به آهي. سندس چوڻ آهي ته جيترا گهڻا گناھ اوتري ئي گهڻي رحمت ۽ بخشش، هو پنهنجي گناهن جو نذرانو ڪٽي، پنهنجي مالڪ وٽ ان پڪ سان وڃي ٿو ته هو سندس رحمت ۽ نظر ڪرم کي حاصل ڪري سگهي.

شريعت ۽ رسمن جي مخالفت

پنجاب جي مشهور صوفي شاعر فقير سائين بلهي شاهه چيو ته عشق ۽ شرع ۾ تضاد آهي. صوفياءِ ڪرام جي فلسفي جو اصل بنياد ئي هي آهي ته سموريون ظاهري رسمون ۽ رواج فضول ۽ بي معنيٰ آهن. خدا جو سچو عاشق اهو نه چوندو آهي ته هڪ مذهب جي شريعت درست باقي ٻين جي غلط آهي. هو هر طرح جي شريعتي ظاهري رسم ۽ رواج ۽ ان مان پيدا ٿيل تضادن کان بالاتر هوندو آهي. هو سيني مذهبن جي شريعتن کي بي معنيٰ ۽ خام سمجهندو آهي. اهڙيءَ طرح سرمد به چوي ٿو ته منهنجو نه ڪنهن زاهد عابد جي تسبيح سان ڪو واسطو آهي ۽ نه ڪنهن برهمڻ جي زنار (جڻيءَ) سان ڪوئي واسطو آهي. مون کي ته صوفين جو اهو پشم جو لباس به پسند ناهي ، ڇو جو انهن پردي ۾ ڪيترائي گناهه لڪل آهن.

گر متقيم ڪار به يار است مرا،
باسبحه و زنار چه ڪار است مرا.
اين خرقه ء پشمينه صدقنته در وست،
بازش نه ڪشم بدوش، عارست مرا.

ترجمو: پارسا ۽ درويش آهيان پر يار سان اٽڪ ڪم،
منهنجو تسبيح ۽ جڻيءَ سان پلاءُ ڪهڙو ڪم.
ان لباس پشم ۾ به لڪل ڪئي گناهه،
پائيندس نه ڪڏهن، ڪندو مون کي بدنام.

بابا فريد به ان انداز ۾ فرمايو آهي ته صوفيءَ جي لباس سندس اندر جي گناهن کي لڪائي رکيو هوندو آهي. هو پنهنجي پارسائي ڏيکارڻ جي لاءِ گلهي تي مصلو کنيو وتندو آهي ۽ پنهنجي عاجزيءَ جي نماءُ لاءِ ڪڇيءَ ۾ صوفي ڪفني پايو گهمندو آهي. ماڻهن کي ڌوڪو ڏيڻ لاءِ سندس زبان مان ماکيءَ کان به مٺا لفظ نڪرندا آهن، پر سندس دل حسد ۽ نفرت ۽ طمع سان ڀريل هوندي آهي. هو ظاهري نيڪيءَ جي تور سان روشن هوندو آهي ۽ باطن ۾ بداعمالن جو پتلو هوندو آهي.

فريدا ڪن مصلي، صوف گل، دل ڪاتي گڙاوت،
باهر دسي چانـنا، دل انڌياري رات.
(آدگرنٿ)

درويشانِ حق جي چوڻ مطابق تہ خدا ظاهري لباس نہ ڏسندو آهي هو تہ دل جي پاڪيزگي ۽ عشق جي شدت ڏسندو آهي. سرمد ٿو چوي تہ صرف فقيرن جو لباس يا لبادو ئي پائڻ درست ناهي، ڇو تہ جيسين دل ۾ مڪر ۽ فريب، بغض ۽ ڪپٽ، حسد ۽ دشمني موجود آهي، تہ درويشاڻي لباس جي ڪابہ ضرورت نہ آهي. اهي تسبيح ۽ جڻيو يا ٻيون مذهبي علامتون انسان کي خدائي بارگاهہ ۾ بچائي نہ سگهنديون. بنا قلبي پاڪيزگيءَ جي ۽ سچي عشق جي مڙئي مذهبي لباس روح تي اجائي بار آهن.

اين خرقہء پشيمنہ ڪہ زنار دروست،
مڪراست و ديا، فتنہء بسيار دروست.
بردوش مڪش، دست بڪش، تانہ ڪشي،
اين بارِ ندامت ڪہ صد آزار دروست.

ترجمو: هي لباسِ پشم، جيڻو جنهن ۾ لڪل آهي،
اهو مڪر ۽ رياءَ ۽ عيبن سان ڀريل آهي.
ڪلهي تي نہ رک اهو، پري اڇلائي ڇڏ،
بدناموسيءَ جو باعث آهہ هر طرح برو آهي.

درويش نہ ڪنهن مذهب جا پابند هوندا آهن نہ انهن جي مخالفت براءِ مخالفت ڪندا آهن. هو سڀ جو صلح گهرندڙ آهن ۽ سڀني مذهب وارن کي هڪ جيترو پيار ڏيندا آهن. هر مذهب جا مڃيندڙ ان مالڪ جا ٻانها آهن ۽ هو ئي سڀني جو مالڪ آهي. انڪري خدا جو سچو عاشق بہ سڀني جو هوندو آهي. انهيءَ لاءِ ايي چند جو فرمان آهي تہ:

هم مطيع فرقانم، هم ڪيششِ غم رهبانم،
ربي، يهودانم، ڪافرم مسمانم.

معنيٰ: مان قرآن جو فرمانبردار آهيان ۽ عيسائين جو بہ هم مذهب آهيان،
يهودين جو بہ خطيب آهيان، ڪافر بہ آهيان ۽ مسلمان بہ آهيان.

سرمد، ان ڪافر و مومن جي ان نازڪ خيال کي پنهنجي هڪ رباعيءَ ۾ ڏاڍي خوبصورتيءَ سان ائين ٿو سمجهائي:

سرمد بہ جهان بسي نڪو نام شدي،
از مذهب ڪفر سوئي اسلام شدي.
آخرش چہ خطا ديدي ز الله و رسول،
برگشتہ مريدِ لڇهمن و رام شدي.

ترجمو: سرمد تون جهان ۾ وڏو نيڪ نانءُ ٻڌئين،
ڪفر کي ترڪ ڪري، اسلام جو پوئلڳ ٿيئين.
الله ۽ رسول ۾ ڪهڙي گهٽتائي ڏٺي تو،
جو تون وري پرستارِ لڇمڻ و رام ٿيئين.

مطلب تہ ماڻهو سمجهن ٿا تہ سرمد هڪڙو مذهب ڇڏي ٻيو اختيار ڪيو آهي، پر هو اها ڳالهہ سمجهڻ جي ڪوشش ئي نہ ٿا ڪن تہ هو دراصل ان حقيقت جو اظهار ڪري رهيو آهي تہ رام ۽ رسول صلعم هڪ ئي خدا جا پيغام رسان آهن.

سرمد پنهنجي زنده مثال ۽ ڪلام جي وسيلي انساني نسل کي هي پيغام ڏنو آهي تہ: مذهبي شريعت جي پيدا ڪيل تلخي ۽ تعصب انسان ۽ انسان جي وچ ۾ حسد ۽ نفرت جو باعث ٿو بڻجي. اهو ٻي معنيٰ ۾ فضول آهي. انسان جو اڪيلو مذهب خدا جو عشق آهي. جيڪڏهن دل ۾ محبت آهي تہ پوءِ ڪهڙو بہ لباس هجي يا ڪهڙي بہ مذهبي شريعت جو پابند هجي سڀ ڪجهہ واجب ۽ روا آهي پر جيڪڏهن خدا جي عشق کان خالي دل ٿو رکي تہ دنيا جون مڙئي شريعتون بہ انسان کي سنواري نہ ٿيون سگهن. خدا بہ انسان جي باطن ۾ آهي ۽ ساڻس وصال جي راهہ بہ سندس اندر ۾ آهي ان راهہ تي هلڻ جي لاءِ نہ ڪنهن شريعت جي پابنديءَ جي ضرورت آهي ۽ نہ ان جي ترڪ ڪرڻ جي. صوفيءَ جي اڪيلي شريعت حقيقي محبوب جو ذڪر ۽ تصور آهي. هن جو اٿڻ ويهڻ، هلڻ گهمڻ، سمهڻ جاڳڻ، ان محبوب حقيقيءَ جي ذڪر ۾ محو هوندو آهي. هو روح کي اندر ۾ يڪجاء ڪري روحاني طبقات ۾ پهچي، حقيقي محبوب جي حسن جو نظارو ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. هو شريعت جي ظاهر الجهائن ۾ وقت ضايع ڪرڻ نہ گهرندو آهي.

نوٽ: شاهہ لطيف جو فرمان آهي: سي سٽائي سونهن، ننڊ عبادت جن جي. (سنڌيڪار)

حق جي مَئي

اڪثر صوفين پنهنجي ڪلام ۾ شراب، مئہ خاني، ساقي يا پيرِ مغان جو ذڪر ڪيو آهي. سرمد جي ڪلام ۾ بہ هر هر شراب جو ذڪر، مئہ خاني ۽ ساقيءَ جو ذڪر ملندو. صوفياءِ ڪرام ۽ سرمد جو شراب، انگور مان ٺهيل شراب خانہ خراب ناهي، پر حقيقي محبوب جو سچو عشق، لافاني محبت ۽ سندس سچي نانءَ جي پوڄا ۽ عبادت ئي سندس عرفانِ حق آهي جنهنجو نشو ڪڏهن لهندو ئي ناهي. سندس ساقي آهي مرشد يا محبوب. دنياوي شراب تہ هوش خطا ڪندو آهي پر عشق خدا سجاڳي ۽ هوش عطا ڪندو آهي. حق جي نانءَ جي شراب جو شرابي، هن مادي دنيا کي وساري، باطن ۾ لطيف روحاني طبقات جو رهواسي ٿي ويندو آهي، جتي ڪيس مستي، بيخودي ۽ سرور ملندو آهي انساني حياتي چند ڏهاڙن جي آهي موت چپ هنيو ويٺو آهي ۽ شڪاري ڪتي جيان پويان پيو اچي. ان ڪري سرمد ان ٿوري عرصي مان فائدو وٺي، الفت جي شراب سان مست ٿيڻ جو پيغام ڏنو آهي.

هوشيار بود هرکہ گل جام کشہ،
خود رازِ غم و محنت ايام کشہ:
مي نوش کہ صيادِ فلک مي گردد،
آخر همہ را از حيلہ دردام کشہ.

ترجمو: آهي هوشيار اهو، جو پئي مئي جا جام،
هن جو ناهي ڪم ڪو غم سان يا آرام.
شڪاري بڻجي آسمان، لڳو تنهنجي ڪڍ،
ڦاسائي نيٺ وجهي ، هرڪو پنهنجي دام.

سرمد اشارو ٿو ڪري تہ حقيقي شراب جو راز انتهائي اونهو آهي، جيڪو غافل انسان خدا جي ذات کي نہ ٿو ڄاڻي، اهو هن راز کي بہ نٿو ڄاڻي.

سرمد هوشيار ٿو ڪري ۽ سندس اشارو هن دنياوي شراب ڏانهن

ناهي. هو چوي ٿو تہ: ”جيڪو شخص ان حقيقت کان واقف ٿي ٿو وڃي. تہ هيءَ دنيا چند ڏهاڙن جي آهي. فاني دنيا آهي. مسافر خانو آهي اهو نہ هن جي گل جهڙي شبيهہ ڏانهن مائل ٿو ٿئي نہ ئي ان شراب خانہ خراب جي نشي ۾ مست ٿي. پنهنجو وقت برباد ڪندو آهي.“ هو وڌيڪ چوي ٿو تہ: ”جنهن لاجواب نشي جو مان ذڪر ٿو ڪريان. اها مئي محبت جي درد کي ڪشيد ڪري حاصل ڪبي آهي. ان جي پيئڻ سان محبوب جو وصال ٿيندو آهي.

سرمد جو چوڻ آهي تہ دنياوي شراب انسان جو هوش ۽ حواس گم ڪري ڇڏيندو آهي. پر خدا جي عشق جي پيالي جو مزو ئي نرالو آهي. اهو پيئڻ وارو عجيب سرور ۾ غرق ٿي ويندو آهي. هو ظاهري طور تي ديوانو يا سودائي ڏسڻ ۾ ايندو آهي پر باطني طور پنهنجي مولا جي حڪم سان پوريءَ طرح واقف ۽ هوشيار هوندو آهي.

سرمد جو چوڻ آهي تہ ان نرالي شراب کي ٻاهرين اک ڏسي نہ سگهندي آهي پر اها عرفاني مئي، آب حيات ٻڻجي. دلين کي مخمور ۽ مسرور ڪري ڇڏيندي آهي.

صوفي نظرئي جي مطابق زاهد ۽ پارسا شخص ان کي چيو ويندو آهي. جيڪو شريعت جو پوريءَ طرح پابند هجي. جڪيو روزي، نماز ۽ حج جي واسطي پاڻ کي پوريءَ طرح پرهيزگار ثابت ڪري. اهڙو زاهد ٻيو سڀ ڪجهہ تہ ڄاڻندو آهي. پر خدا جي عشق کان اڻ واقف هوندو آهي. سندس زندگيءَ جو طريقو، ڏاڍو خشڪ ۽ ٻناوٽي هوندو آهي. هو ظاهري نيڪي جو نماءُ ڪندو آهي پر سندس باطن طلب ۽ تمنا، حسد ۽ دشمني، بدي ۽ بداعماليءَ جي ڪارنهن سان ڪارو نيل هوندو آهي. هو ٻين کي نصيحت ڪرڻ جي لاءِ هر وقت تيار رهندو آهي، پر پاڻ پاڪيزگي ۽ محبت جي لطف کان خالي ۽ محروم هوندو آهي. انڪري صوفياءِ ڪرام اهڙي زاهد ۽ پرهيزگار ۽ مبلغ تي هميشہ تنقيد ڪندا آهن.

سرمد چوي ٿو تہ: ”زاهد ۽ دنيادار خدا جي نانءَ جي مئي کان اڻ واقف آهن. هو مئي عشق خدا ۾ سرشار فقيرن کي ديوانو ڄاڻندا آهن. هو ماڻهن کي خدا جي عشق ۾ ديوانن جي صحبت ۾ وڃڻ کان جهليندا پليندا آهن پر جن کي اها مئي عرفانِ حق هڪ ڀيرو منهن لڳي ويندي آهي. اهي ان پيالي کي چپن تان پري ڪري ئي نہ سگهندا آهن. جيڪو هڪ ڀيرو بہ ان

نعمت باري تعاليٰ سان مسرور ۽ سرشار ٿي ويندو آهي. اهو ان الاهي نعمت کي ڪڏهن ڇڏي سگهندو آهي."

سرمد هڪ ٻي رباعيءَ ۾ چوي ٿو ته: "تون پنهنجون نصيحتون پاڻ وٽ ئي رک. اسين اهڙا عاشق آهيون جيڪي دل ۾ ظرف کي عشق جي هلڪي باهه ڏئي اهڙو شراب چکائيندا آهيون جيڪو ڪثرت کي ساڙي خاڪ ڪري ڇڏيندو آهي."سرمد هڪ ٻي رباعيءَ ۾ چوي ٿو ته: " مان زاهد کي خبردار ڪندو آهيان ته عشق خدا جي مئخوارن تي دنيا ڪڏهن به خوش نه هوندي آهي. پر جنهن عاشق صادق (مريد) کي ساقي (مرشد) پاڻ وٽ ويهاري الاهي عشق جي مئي پيياريندو هجي. اهو عاشق صادق زاهدن جي حلال ۽ حرام جي وعظن تي ڌيان نه ڏيندو آهي؟ هو ته هوش ۽ حواس وڃائي عشق الاهيءَ جي مئي جا پيالا ٻڙڪائي ويندو آهي."

سرمد زوردار لفظن ۾ چوي ٿو ته: "پير مرشد يا رهبر ئي اوهان جو ساقي آهي. جيڪڏهن هو ملي وڃي ته خدا جو شڪر گذار ٿيڻ گهرجي. هن جي هٿان مئي عشق الاهيءَ جا به چار ڍڪ پيري، عاجزي ۽ انڪساري جي نشي سان پرِ ٿي وڃو، ڏسو، ڪٿي مئي عرفان جي نشي جا اجارا نه رهجي وڃو. ورنه خمار جي تڪليف برداشت ڪرڻي پوندءِ ۽ هن دنيا جي چاهت ۾ ئي ڦاٿل رهجي ويندين."

گرو ارجن ديو فرمايو آهي ته: **"جيون پاوڪ انيڌن نهوني ڌرايي"**.

معنيٰ باه ڪاٺيون وجهڻ سان ڪڏهن ٺڏي نه ٿيندي آهي. انسان جون خواهشات، تمنائون ۽ لذتون به دکندڙ باهه جيان آهن. ڪجهه ماڻهو ان وهم جو شڪار آهن ته مڙني خواهشن جو پورائو ڪرڻ گهرجي، جيئن خواهشن جي پوري ٿيڻ سان هن کي سڪون ملڻ گهرجي. پر هو ان جي اصل فطرت کان غير واقف ناهن ته جيترين خواهشن جي پورائيءَ جو سامان ان باهه ۾ وجهندا ويندا، اها اوتري ئي تيز ٿيندي ويندي. گرو نانڪ صاحب 'جپ صاحب' جي شروع ۾ فرمايو:

پکيا بک نه اتري جي بنا پريان پار (آدگرنٿ)

انسان کي جيڪڏهن ٻنهي جهانن جي حڪومت ملي وڃي تڏهن به ڪيس صبر ۽ سڪون نه ملندو، ان ڪري خدا جا سچا عاشق فرمائيندا آهن ته خواهشات جي باهه، خواهشات جي پورائي سان نه پر خدا جي نالي جي آب

حيات سان ٿڌي ٿيندي آهي. گرو ارجن ديو جو چوڻ آهي:

دن تذهورجي منگنا سر دکان دي دک،

دي نام سنتو کيا، اتري من کي بک. (آدگرنٿ)

سرمد چوي ٿو ته: ”تون پنهنجي مرشد جي باطني تصور جي آب حيات جي چڪي چک، من ۽ روح کي سڪون پهچاءِ. جيڪڏهن تو نفس جي ان باهه کي نالي خدا جي آب حيات سان سرد نه ڪيو ته خواهشات جي باهه جي اوڙاهه ۾

سڙي خاڪ ٿي ويندين. اها باهه طوفاني ٿي ويندي جنهن ۾ تون سڙي ويندين.“

هندو رشين به ’نانءُ‘ کي امرت چيو آهي. مسلمان درويشن ان کي آب حيات چيو آهي. حضرت عيسيٰ عليه ان کي ’زندهه پاڻي‘ يا زندگي جو پاڻي چيو آهي، جيڪو مٺن کي جيئرو ڪندو آهي. مڪمل فقيرن ۽ سنتن جو چوڻ آهي ته موجوده صورتحال ۾ انسان زندگي ۽ موت جي چڪر ۾ آهي، انڪري فاني ۽ ختم ٿي وڃڻ وارو آهي، پر روحه باطن ۾، خدا جي نانءُ جو امرت، آب حيات، يا زندگيءَ جو پاڻي پي، زندگي ۽ موت جي چڪر کان آزاد ٿي زندهه جاويد حاصل ٿو ڪري، موجوده حالتن ۾ ته انسان خواهشات ۽ تمنائن جي ڪڏهن به ختم ٿيڻ واري باهه ۾ سڙي رهيو آهي. پر باطن ۾ خدا جي نانءُ جو شراب پي، سندس من خواهشن ۽ تمنائن کان هميشه جي لاءِ نجات حاصل ڪري وٺندو آهي.

گروباڻيءَ جي مطابق، خدا جو نالو اهو آب حيات آهي جنهن جي پيئڻ سان حرص و هوس جي تمنا ميسارجي ويندي آهي.

١. امرت هر کا نام هي، جت پيتي تک جائي، (آدگرنٿ)

٢. گرو کا شبد امرت هئي جت پيتي تک جائي.

ايهو من ساچا سچ رتا، سچي رهيا سمائي. (آدگرنٿ)

سرمد جي ڪلام ۾ جنهن ڳالهه تي وڌيڪ زور ڏنو ويو آهي اها آهي، خدا جو نانءُ. عشق ۽ بندگي، زندگيءَ جي شراب جي نشي مان لطف اندوز ٿيڻ. سرمد افسوس ٿو ڪري ته مرده دل زاهد ۽ پاڪدامن. خشڪ رسمن جو شڪار بڻجي زندگيءَ جي مستيءَ کان اڻ واقف آهن. اهائي ڳالهه آهي جو هو روحانيت جي سنجيده مسئلن جي نزاڪتن کي سمجهڻ جي قابل ناهن.

اسرارِ مئہ جام بہ کس روشن نیست،
این راز بمهر مرده دلِ گفتن نیست.
زاهد غدا کہ از خدا بي خبري،
سر رشتہ ء این بدستِ بر کردن نیست.

ترجمو: راز جام، هر کو نہ تو ڄاڻي سگھي،
اهو دلي راز هر ڪنهن کي ٻڌائڻ روا ناهہ.
خدا جو سنهن زاهد. خدا کان بي خبر آنهہ،
نادان لاءِ اهو پردو کڻڻ روا ناهہ.

سرمد جو چوڻ آهي تہ دنيا جا ماڻهو، دنياوي ڪاميابين تي ناز ڪندا آهن پر عاشق صادق مرشد ۽ سندس آڇيل نانءَ جي ذڪر کان سواءِ ٻي ڪنهن بہ شيءِ سان چاهت يا پرواهہ ڪندائي ناهن.

دل خوش نہ شوي ز وصلِ دنيا هرگز،
ما مهر نہ داريم زِ آنها هرگز.
جز ساقي و جام نيست غم خوار کسي،
از دست مدهِ گردنِ مينا هرگز.

ترجمو: پنهنجي ڪاميابيءَ تي، دنيا ۾ خوش نہ ٿج،
اسين فاني شين ڏي نهاريون ئي نہ ٿا.
غمخوار ناهي ڪوئي ساقي ۽ جام سوا،
صراحيءَ جي روانيءَ تي، رک هٿ سدا.

اعمال ۽ ان جو ڦل

سرمد پنهنجي گناهن تي شرمندگيءَ جو اظهار ڪري ٿو. اهو سندس عاجزي ۽ انڪساريءَ جو جذبو آهي. هو هر هر ان خيال جو به اظهار ٿو ڪري ته منهنجي گناهن جو ڪيڏو به ڍير هجي. هن جي رحمت جي سمنڊ آڏو ان جي ڪابه حيثيت ناهي! اها هڪ عاشق صادق جي رحمان ۽ رحيم جي ڪرم تي پختي يقين جي گواهي آهي پر سرمد پنهنجي ڪيترين ئي رباعيات ۾، انسان ڪي بدي، بداعماليءَ ۽ نفساني لذتن ۾ ڦاسي، ڪيل بداعمال جي خطرناڪ نتيجن کان به آگاهه ٿو ڪري. هو بري صحبت کان به هوشيار ٿو ڪري ان کان سواءِ پنهنجي رباعيات ۾ زوردار لفظن ۾ اها تنبيهه ٿو ڪري ته بداعمال کان پاڻ بچائجي ڇو ته هر ڪنهن کي پنهنجي اعمال جو نتيجو ڀوڳڻو پوندو.

سرمد جو چوڻ آهي ته اها منهنجي مداين جي مقابلي ۾ تنهنجي رحمت جي حد آهي. ان هوندي به منهنجي دل پنهنجي گناهن جي بار ڪري گهبرائي وئي آهي. منهنجي دل هميشه ان فڪر ۾ پڏل رهندي آهي ته منهنجا گناهه مون کي ڪيئن پوڙيندا. مان سدائين تنهنجي رحمت جي اميد ۽ پنهنجي گناهن جي غمن جي ڪنن ۾ ڦيرائيون پيو کانوان.

سرمد جو چوڻ آهي ته "مان هميشه ان سوچ ۾ پڏل رهندو آهيان ته مونکي منهنجا گناهه ڪيڏانهن نيندا". سرمد وڌيڪ ٿو چوي: "منهنجي دل جڏهن به حساب ڪندي آهي ته مان پنهنجي ڪيل گناهن تي شرمسار ٿيندو آهيان. مون کي پنهنجي گناهن جو فڪر وڪوڙي ويندو آهي، منهنجو من مونجهاري ۾ ڦاسي پوندو آهي. مان گناهن کان پنهنجو پاند پالهو ڪري نه ٿو سگهان." هيءَ بيوقوف دل وڏي ڄمار جي خواهش ٿي رکي، پر اهو نه ٿي ڄاڻي ته اهي اعمال پوءِ کهڙو رنگ ڪندا. انڪري سرمد هر هر خدا کي رحم جي لاءِ دعاگو آهي. هو چوي ٿو ته مان ڪيل گناهن جي ڪري خراب حالت ۾ ڦاسي پيو آهيان، صرف تنهنجي رحمت سان ئي انهن ڪنن مان نڪري ٿو سگهان.

پاڻ سڃاڻ

سرمد انسان کي پاڻ سڃاڻڻ جي ترغيب ڏني آهي. صوفياءِ ڪرام پاران پاڻ سڃاڻڻ جو مطلب اندر ۾ ڪم ڪندڙ طاقت. يعني روح سان سڃاڻ جي ڳالهه آهي. جسم ۽ نفس کان اڳتي وڌي روح کي سڃاڻ ڪرڻ ۽ ان کي اصل جي وصال کي، پاڻ سڃاڻ، يا اصل جي ڄاڻ جو نانءُ ڏنو آهي، بابا فريد جو چوڻ آهي:

آپ سـوارا ۾ ملي، مـين مليـا سک هوئي،
’فريدا‘ جي تون ميرا هوئي، رهين سب جگ تيرا هوئي.
(آدگرنٿ)

خدا، بندي کي چوندو آهي جيڪڏهن تون پاڻ کي سڃاڻي وٺندين ته توکي سچو سک ملندو ۽ مون جيان تون به مالڪ بڻجي پوندين.

سرمد انسان کي خبردار ٿو ڪري ته تون جسم. حواسن ۽ نفس کي اوليت ۽ پنهنجي اصل روحاني هستيءَ کي پوئين حيثيت ڏئي ان کي پٺتي نه ڇڏ. هو پاڻ بابت چوي ٿو. اي دوست! تون جيڪڏهن مونکي غور سان ڏسندين ته توکي خبر پوندي ته منهنجو علم ۽ فلسفو لاجواب آهي. مهر، محبت ۽ عقيدت ۾ منهنجو ڪوبه مثال ناهي. مان سڀني حقيقتن جو مالڪ آهيان. مان سدائين جوان رهندو آهيان. جيڪڏهن تون زندگيءَ جو ڪتاب پڙهي ڏسندين ته هر صفحي تي منهنجو ذڪر ۽ بيان ملندءِ.

اي دوست مـرا بعلم و حـڪـمت به نگر،
در مـهـرو وفـا و مـحـبت به نگر.
من صـاحبِ مـعـينم و صـوتِ تعظيم،
در من چـوڪتـاب هر دو صـورت نگر.

دراصل سرمد اتي انالحق جي خيال جو اظهار ٿو ڪري، سندس اشارو انسان جي باطن ۾ ڪمائتي روح ڏانهن آهي. جنهن ۾ خدا ڄڻ مڙئي وصفون موجود آهن.

سرمد هڪ ٻي رباعيءَ ۾ انسان کي سمجهائي ٿو. ”اي انسان! تورو

آئيني ۾ تہ ڏس تہ خدا تنھنجي ڪھڙي صورت ناھي آھي؟" بائيبل ۾ آيو آھي تہ 'خدا انسان کي پنھنجي صورت جھڙو بڻايو آھي.' انسان جسم جي ڪري نہ پر روح جي ڪري ان خداءِ برتر جو جزو يا مظھر آھي. آئينو آڏو رکي ڏسڻ جو مطلب پنھنجو پاڻ ۾ پنھنجي ذات جو ديدار ڪرڻ آھي.

ان امر کي ٻئي نموني ٻڌائيندي سرمد چوي ٿو تہ: "لفظ کي معنيٰ کان، اک کي نظر کان، گل کي خوشبوءِ کان ڌار ڪري نہ ٿو سگھجي، مطلب تہ روح ۾ رحمٰن جون سڀ وصفون موجود آھن. انھيءَ خيال کي گرو نانڪ ھيئن سمجھايو آھي.

آتم مھہ رام، رام مھہ آتم (آدگرنت)

ان ڳالھہ کي قرآن مجيد ۾ 'الرُوحُ من امر ربي' چئي سمجھايو ويو آھي.

سرمد ھڪ رباعي ۾ چيو آھي: "مان پاڻ سلطان ھئڻ جي ڪري ٻئي جي آڏو ھٿ ڇو ڦھلايان؟" ھن وڏيڪ چيو تہ: "اھو درست آھي تہ مون سان نفس جو ڪتو لڳل آھي، پر مون ھن کي ٻڌي ڇڏيو آھي، انڪري مان ڪنھن ٻئي جي آڏو ھٿ ڦھلائي پنھنجي شان کي داغدار نہ ڪندس." ھتي سرمد ان خيال کي ياد ڏيارڻ ٿو چاھي تہ انسان خدا جو مظھر آھي ۽ ان ناتي سڄي ڪائنات جو سرتاج آھي، بس نفس ئي سندس خواري ۽ بيعزتيءَ جو باعث ٿو بڻجي. جيڪڏھن انسان پنھنجي نفس کي قابو ڪري تہ ھو دنيا جي غلاميءَ کان آزاد ٿي سگھي ٿو.

سرمد ھڪ رباعيءَ ۾ انسان جي اعليٰ ۽ ادنيٰ، فرشتائي ۽ شيطاني پاسن تي روشني ٿو وجھي، ھو چوي ٿو: "جيڪڏھن توکي پاڻ سان محبت آھي تہ تون پنھنجو دشمن بڻجي پوءُ." وڏيڪ چوي ٿو تہ: "تون مڙني نفساني خواھشن کان بچ ۽ پنھنجي نفس کي قابو ڪر." ڇو تہ تنھنجي بي عزتي ۽ خواري جو باعث اھوئي آھي، ھو چوي ٿو: "جيڪڏھن نفس جي لالچي ڪتي کي اندران ڪڍي ٻاھر ڦٽو ڪري ڇڏجي تہ انسان جي اندر ۾ صبر ۽ سڪون جا خوبصورت باغ ٽڙي پون. سرمد اشارو ٿو ڪري تہ صرف نفس کي قابو ڪرڻ سان روح ٽڙي پوندو آھي ۽ انسان اندروني رازن کان واقف ٿي پوندو."

سرمد ان خيال جي اظھار ٻن طريقن سان ڪيو آھي. ھڪ طرف ھو

رباعيات ۾ چوي ٿو تہ انسان کي پنهنجي هستي ۽ خوديءَ کي ميساري ڇڏڻ گهرجي، پر وري ٻئي پاسي هي بہ اشارو ڪيو اٿس تہ محبوب جي عشق ۾ پنهنجي هستي گم ڪري، ٻانهو، خدا ۾ ضم ٿي سگهي ٿو. انهن رباعيات ۾ صوفياءِ ڪرام جي فنا ۽ بقا جي خوبصورت ترجماني ملي ٿي. انسان پنهنجي نفس کي ماري ۽ هستي، ذات يا روح کي خدا ۾ جذب ڪري دائمي زندگي حاصل ڪري سگهي ٿو. قطرو سمنڊ ۾ ملي سمنڊ ٿي ٻڃي ويندو آهي، سرمد جي ڪلام ۾ فنا ۽ بقا، يا فاني هستيءَ کي گم ڪري، زندهہ جاويد زندگي حاصل ڪرڻ جو خيال ڪيترين رباعيات ۾ ڏاڍي خوبصورتيءَ سان سمجهايو آهي.

پاڻ سڃاڻ جي حاصلات

سرمد پاڻ سڃاڻ جي لاءِ انسان کي ڪي اشارا ۽ هدايتون ڏنيون آهن. هن جو چوڻ آهي ته الاهي نور هر انسان جي اندر چمڪي رهيو آهي، اهو ئي نور پٿرن ۾ به آهي ته سمنڊن ۾ به آهي ۽ سمنڊ جي پيٽ ۾ پلجندڙ موتين ۾ به آهي. پوءِ افسوس! جڏهن اهو نور سيني ۾ موجود آهي پر اهلِ دنيا هن ڪان منهن ڦيري ڇڏيو آهي. حيرت جي ڳالهه آهي ته باطن ۾ الفت جي مئي هوندي به انسان.انجي نشي ڪان اڻ واقف ۽ محروم آهي. سرمد چوي ٿو ته جيڪو عشق جو شعلو منهنجي سيني ۾ روشن آهي، اهوئي سمنڊ ۾ موتي، پٿر ۾ چڻنگ جي صورت ۾ موجود آهي. هو ته سيني ۾ موجود آهي پر ان ڪان ڪوبه واقف ناهي. هي عشق جو راز ڪيڏو انوکو ۽ ڪيترو عجيب آهي!

سرمد چوي ٿو ته ذاتِ خدا ڏينهن رات سوين رنگ پئي ڏيکاري پر انهن کي ڏسندڙ اک هر ڪنهن کي نه ٿي ملي. ڪائي خاص ۽ خوشنصيب اک ئي، ان خدائي رازن، تماشن ۽ رمزن کي سڃاڻي ٿي ۽ ڏسي سگهي ٿي. هڪ رباعيءَ ۾ سرمد چوي ٿو ته جڏهن ڏسندڙ اک سان ليئو پاتم ته ٻنهي جهانن جي خوبصورتي چمڪندي نظر آئي ۽ ٻلي ۽ ٻري جي ڄاڻ ملي.

فارسي زبان ۾ من کي دل چوندا آهن. دلي اک معنيٰ من جي اک آهي، جيڪا باطن ۾ ڏسڻ جو ڪم ڪندي آهي. صوفياءِ ڪرام انهيءَ اک کي غيب جي اک چوندا آهن، خواجه حافظ چوي ٿو: جنجي غيب واري اک کلي پوندي آهي ۽ هو پنهنجي محبوب جي بارگاهه حضوريءَ ۾ پاڻ کي خوشيءَ سان قربان ڪري ڇڏيندا آهن.

سچن فقراءَ ۽ سنتن به ان کي 'اندروني اک'، 'باطني اک' 'هڪ اک' 'شِوَ ڏسٽي' 'دور نگاهه' ۽ 'دِويه چڪسو' ڪري ڪوٺيو آهي. سائين تلسي (هاٿرس) ان کي 'دل جي اک' يعني 'من جي اک' چيو آهي. سندن فرمان آهي 'دل جي اک' ملڻ سان انسان کي پوري ڪائنات جا نظارا نظر ايندا آهن.

چشم دل سي ديک يهان جو جو تماشي هو رهي ،
داستان ڪيا ڪيا هين تيري دل ستاني ڪي لئي .

(سنتن جي ٻاڻي)

سرمد جي چوڻ مطابق: ”جيڪڏهن انسان ’باطني اک‘ يا ’اندورني اک‘ کولي تہ ان تي نہ صرف دنيا جي اصليت ظاهر ٿي پوي پر ڪيس ربي نور ۽ حسن بہ نظر اچڻ لڳي. هيءَ ڪوڙي زندگي سواءِ هڪ بوٽئي جي ٻيو ڇا هي؟ هي چمڪندڙ ڇلندڙ سمنڊ هڪ خواب آهي. باطني اک سان ئي نظر ايندو. هيءَ دنيا هڪ پاڇو آهي. آئيني تي هڪ عڪس آهي پاڻيءَ تي هڪ ليڪ جيان آهي.“

ايڪ هستي موهوم خبابست بہ بين،
اين بحرِ پر آشوب سراب است بہ بين؟
از ديده، باطن بہ نظر جلوه گراست،
عالم همہ آئينہ و آب است بہ بين.

سرمد، انسان کي پان سڃاڻڻ جي تلقين ڪندي چوي ٿو تہ: ”اي انسان! تون دنيا جي ٻوجهہ کي پري اڇلاءِ. لاتعلق ٿي خلوت ۾ اچ. پنهنجي ٻوٽيل اک پَٽِ ۽ پاڻ ۾ ليئو پائي پاڻ سڃاڻ. غفلت کي ڇڏي پنهنجي خودشناسيءَ جي تڪميل لاءِ تيار ٿي وڃ.

با ترک تعلق نفسي يار بشو،
زين بارِ گران دمي سبکسار بشو.
تا چشم کني بار بهم باز نهي،
اي بي خبر از خويش خبردار بشو.

هيڪلائي

سرمد پنهنجي رباعيات ۾ گوشہ نشيني، تنهائي يا خلوت لاءِ پرزور تاڪيد ڪيو آهي. هو هيڪلائيءَ کي حقيقي سڪون جو خزانو ٿو سڏي. هو دنيا کان پاسيرو ٿي هڪ ڪنڊ ۾ اڪيلو ويهڻ جي نصيحت ٿو ڪري، ڇو ته ان ڪيفيت سان اسان کي سراسر خوشي نصيب ٿيندي آهي.

سرمد جو چوڻ آهي: ”هڪ ڪنڊ ۾ ويهي خدا جي بندگيءَ ۾ محو ۽ مست ٿي وڃ. اهڙي خلوت يا هيڪلائيءَ سان حقيقي سڪون ملندو آهي ۽ حق يا الله تعاليٰ جي ديدار جي عادت پئجيو وڃي. ڇو ته خلوت ۾ ئي ٻنهي جهانن جو سڪون لڪل آهي.“ هو وڌيڪ فرمائي ٿو ته: ”منهنجي ان نصيحت کي مڃ ۽ خاموشي اختيار ڪج. ڇو جو انسان فقر ۽ خدا جي ٻانهن جيان گوشي نشيني اختيار ڪندو آهي، ان جو نانءُ دنيا ۾ روشن ٿي ويندو آهي.“

ذڪر ۽ تصور

سرمد تاڪيدَ ڪري ٿو ته گوشي نشين ٿي، پنهنجي محبوب جي ذڪر ۽ تصور ۾ مگن ٿي وڃ. سندس قوُل آهي ته خدا جو ذڪر ۽ تصور ڪرڻ وارو انسان سدائين خوش ۽ خوشحال رهندو آهي. سندس آغاز ۽ انجام خيريت سان ٿيندو آهي سندس ماضي ۽ مستقبل شاندار هوندو آهي. خدا جو ذڪر ڪرڻ ئي انسان جي عاقبت سنواريندو آهي.

سرمد تاڪيد ٿو ڪري ته اي پيارا! تون پنهنجي اندر ۾ ان حقيقي محبوب جو تصور پچائي پاڻ کي دائمي سرور جي لطف سان ڀرپور ڪري ڇڏ. ان سان تنهنجا سمورا دک درد دور ٿي ويندا. توکي زندگيءَ ۾ ڪڏهن به هار نصيب نه ٿيندي. هي اهڙو نفي بخش سودو آهي جيڪو ضرور به ضرور ڪرڻ گهرجي.

دل را به خـيـالِ يار خـوشنودي بدار،
سـر رشتـه ءاين دولتِ سـرمـد بکف آر.
گنج است ڪه رنجش نه بود آخـرڪار،
سودا است ڪه سودش بود افزون زِ شمار.

سرمد اشارو ڪري ٿو ته حيات ابديَ حاصل ڪرڻ جو واحد طريقو هي آهي ته دل هميشه محبوب ڏانهن مائل رهي هڪ پل به هن کان غافل نه رهي. جيڪا دل هن جي ياد ۾ فنا ٿي ويندي آهي، اهائي دائمي زندگي حاصل ڪري ويندي آهي.

انساني زندگي ڏاڍي مختصر آهي، ان جو ڪوبه ڀروسو ناهي، انڪري محبوب جي صورت، دل ۾ سدائين رهڻ گهرجي. هڪ گهڙي به هن جي يادگيريءَ کان غافل نه ٿجي.

دل شـاد مـشـو زِ رهرِ فـانيِ هرگـز.
گر شـاهي وگـر گـدا و بهانيِ هرگز.
بايد ڪه درين دو روز غـافل نه شـوي،
يڪدم زِ خـيـالِ يارِ حـبـاني هرگـز.

جيئن ڦيٿو سدائين پنهنجي سرائيءَ جي چوڌاري ڦرندو رهندو آهي ائين دل به هميشه يار جي پيار جي دائري ۾ قيد رهڻ گهرجي. يار جي تصور جو موقعو وٺي، سندس فضل ۽ ڪرم جو شڪريو ادا ڪرڻ گهرجي. سندس ياد ۾ خوش رهڻ گهرجي، دنيا جي هوس ۽ حرص جي ڄار ۾ ڦاسڻ کان بچندو ۽ بوجهه کي ڪلهن تان لاهي ڦٽو ڪرڻ گهرجي.

در دائره٭ خـــيـــال اُو پابندم.

صد شڪر بيادش همه دم خرسندم.

از دامِ هوا و حــرصِ دنـيـا رسـتم.

اين بارگــران زِ دوشِ دل افگندم.

دل ڪيتري به ڏکن ڏوجهرن ۾ ڦاٿل هجي، محبوب جو گهڙي پل جو تصور به سيني تڪليفن کي سر تان لاهي ڦٽي ٿو ڪري. سرمد ٿو چوي ته: ”مان دل ئي دل ۾ محبوب جي ياد ۾ گم رهندو آهيان، منهنجي هڪ ئي تمنا آهي ته گلن ڳان پيارو منهنجو محبوب، سدائين مون سان گڏ هجي ۽ مان سدائين سندس سڪ جون سرڪيون پريندو رهان.“ اهڙو امر بيحد ضروري آهي ته دل هميشه محبوب جي تصور ۾ مگن هجي، (جو دم غافل سو دم ڪافر) ڇو ته ان جي خيال ۾ محو رهي ئي روحانيت جي آسمانن جو سئر ڪري سگهبو آهي.

دل را به خـــيـــالِ او هم آغــوش بڪن،

خــود را به فلڪ زِ اوج همــدوش بڪن.

اين حــرف زِ مــتـقي فــرامــوش مــڪن،

يادِ دوجـــهـــان ز دل فــرامــوش بڪن.

سچي ڳالهه ته اها آهي ته جيڪڏهن خدا ڪنهن خوش نصيب انسان کي خلوت بخشي ۽ هو خلوت جي مئي خاني ۾ محو ۽ مست ٿي وڃي ته ڪيس پنهنجي آڏو هڪ شمع روشن نظر ايندي آهي. ان بيخوديءَ جي حالت ۾ سندس دل ان محبوب جي قدمن سان لڳي ويندي آهي ۽ هن جي اندر خوشين جا چراغ روشن ٿي ويندا آهن. سندس باطني اک کلي ويندي آهي ۽ ڪيس باطني دري کلي ۽ ان مان روحاني روشني ڦهلائيندڙ، صبح صادق ڏسڻ ۾ ايندو آهي، اهڙيءَ حالت ۾ سندس روح جو رلڻ بند ٿي ويندو آهي ۽ ڪيس انتها جي حق جو ديدار ٿي ويندو آهي. ڪيس اهو روحاني عالم متوازن ملي

ويندو آهي، جيڪو هميشہ قائم ۽ دائم آهي. جيڪو ڏک سک، آرام ۽ رنجش جي فرق کان بالاتر آهي.

سرمد جو چوڻ آهي: ”مون درويشيءَ جي ان گوشي نشينيءَ ۾ مڙني عالمن جو سئر ڪيو آهي ۽ پنهنجي لاءِ سڪون حاصل ڪيو آهي. اهو سڪون جنهن کي نيڪي يا بدي پنهنجي جاءِ تان لوڏي بہ نہ ٿي سگهي. مون اهڙيءَ طرح دل جي آئيني مان اهو نظارو ڏٺو.“

در گوشہ ءفکر سيرِ دنيا کردم،
از بهرِ خود آرام مهتا کردم.
هر نيڪ و بدي بينہ از جا نرود،
اين وضع زِ آئينہ تماشا کردم.

انهن سٽن ڳالهين مان خبر ٿي پوي تہ سرمد رمزيہ زبان ۾ نہ صرف ذڪر ۽ تصور جي روحاني عمل ڏانهن اشارو ڪيو آهي پر هيڪلائي، مراقبي جي حالت ۾ حاصل ٿيندڙ لطيف تجربن ڏانهن بہ اشارو ڪيو آهي. ان مان صاف ظاهر آهي تہ سرمد جا اصول صرف لفظي نہ هئا پر هو هڪ عامل، باعمل، خدا کي پهتل درويش جي ذاتي روحاني تجربن جي مضبوط بنيادن تي رهيل هو.

ترندو رهندو آهي ۽ نيٺ ڳائيندي ڳائيندي ماٺ جي مهاساگر ۾ ٻڏي ويندو آهي. سرمد به ائين پنهنجي محبوب جي هجر ۽ وصال جا گيت آلاپيندو رهيو ۽ ڳائيندي ئي تلوار جي تکي چمڪ جيان اک ڇنڀ ۾ دائمي حياتيءَ ۾ بيدار ٿي اٿيو.

گرو نانڪ صاحب جو چوڻ آهي. خدا جا سچا عاشق، هر زماني ۾ ايندا رهندا آهن. انهن جي دل ۾ ڪنهن جي لاءِ به دشمني ۽ حسد نه هوندو آهي. هو هر نظري دشمني ۽ حسد کان پاڪ هوندا آهن هو محبت جو خزانو ٿيندا آهن. هو سدائين مؤلا جي عشق جا گيت ڳائيندا آهن ۽ پنهنجي صحبت ۾ اچڻ وارن کي به الله تعاليٰ يا الاهي ڪلمو ٻڌائي بصورت حق سان ڳنڍي ظلمات جي سمنڊ مان اکاري ڇڏيندا آهن.

جگ جگ سنت ڀلي پرڀ تيــري،
هر گن گــا وهي رسن رسيــري.
اسنـت ڪرهي پر هـر دک دالا،
جـن نــاهـي چنــت پــرائـي هــي.
اَئي جــاگـت رهي نـہ ســوتي دسـهي،
سنگت ڪل تاري سپــاح پر سـهي.
ڪـلمل مـــيل نــاهي تي بـزمل،
اوئـي رهـہ يـڪـت لـو لائـي هــي.

(آدگــرنٿ)

سرمد سچو صوفي هو، هو عامل، عمل سان هو خدا جي بارگاهہ جو درويش هو. هو مئي عشق الاهيءَ جو متوالو، محبوب ۽ نانءَ تي مري ختم ٿيڻ وارو سچو عاشق هو. هو راهہ حق جو رهنما هو. مسلڪ عشق جو هادي هو. حديث عشق جو داستانگوهو، عشق جي رمزن جو رازدان هو. سندس ڪلام روحاني رمزن جو آئيني دار هو. هن پنهنجي رباعيات جي ڪوزي ۾ معرفت جي مهاساگر کي ڏاڍي خوبصورتيءَ سان سمائي ڇڏيو هو. هو تعصب جي دنيا کان بي نياز، پنهنجي ڪلام ۾ حقيقت جي رازن جو ليريءَ سان انڪشاف ڪندو رهيو. حق پرستي ڪيس پنهنجي جان کان به پياري هئي. هو راهہ حق ۾ جان ڏيڻ وارو مردِ حق ۽ شهيدن جو سرتاج هو.

سرمد هڪ سچو صوفي درويش ۽ حق جو عابد هو. چوٽي آهي ته

ڪوئيل پنهنجا آنا ڪانويليءَ جي آکيري ۾ رکي ايندي آهي ڇو تہ ڪيس ڄاڻ آهي تہ ڪانءُ سندس آکيري ۾ اچي سندس آنا ڪـائي ويندو. ان ڪري هوءَ پهرين ئي ڪانويليءَ جي آکيري ۾ آنا لاهي ايندي آهي. جڏهن آنن مان ٻچا نڪرڻ وارا هوندا آهن تہ ڪانويليءَ جي آکيري جي چوڦير چڪر لڳائيندي، پنهنجي مـتـڙي آواز ۾ ڳـائڻ لڳندي آهي. سندس آواز ٻڌي، سندس ٻچـا، ڪانويليءَ جي آکيري مان اڏامي ڪوئيل جي پويان پويان آڏامڻ لڳندا آهن.

روح رب تعاليٰ جو جزو آهي پر ان جو جنم مايا بصورت ڳانويليءَ جي آکيري يعني دنيا ۾ ٿيو آهي. فقراءَ ۾ سنت ڪوئيل جيان هوندا آهن. هو حق جي مـقـام ڪـان اچي ارواح کي الاهي نانءُ، اسم ذات جـو مـتـڙو آلاپ ٻڌائي، ڪيس پاڻ ڏانهن مـائل ڪري لاحد ڏانهن وٺي ويندا آهن. جن خوش قـسمت روحن، سـرمـد جي آلاپن کي ٻڌو اهي اول ڪوئيل (مـرشـد) ۾ پوءِ مرشد جي وسيلي پنهنجي ازلي مقام تي وڃي پهتا آهن.

متفرق

سرمد جون رباعيات انهن معاملن کان سواءِ ٻين ڪيترن ئي مضمونن تي روشني وجهن ٿيون. سرمد پنهنجي ڪلام ۾ موت جو پڪتو يقين، زندگي جاوداڻ جي ضرورت، حقيقي محبوب جي جمال جي رضا، مهر ۽ ڪرم تي بہ روشني وڌي آهي. هو انسان جي غفلت، نفس پرستي، بدي ۽ بداعمال جو بدانجام هجڻ جو ذڪر ڪري ٿو، هو دنيا جي شان مان ۽ ڪاميابين جي اصليت کي اجاگر ٿو ڪري. دنيا جي ماڻهن جي غرور جي عڪاسي ٿو ڪري ان سان گڏوگڏ صوفين، سنتن ۽ درويشن جي عاجزي ۽ انڪساري، حليميءَ تي بہ روشني وجهي ٿو.

سرمد زندگيءَ جي وسيع سمنڊ کي رباعيءَ جي ننڍي پيالي ۾ بند ڪرڻ جي ڪامياب ڪوشش ڪئي آهي، هو ڪهڙي بہ موضوع تي پنهنجي تجربي جي روشنيءَ جو ڪرڻو ٿو وجهي تہ ان کي پوري طاقت ۽ شدت ۽ خوبصورتيءَ سان سامهون ٿو آڻي. هو نہ صرف زندگيءَ جي تلخ حقيقتن جو اظهار ٿو ڪري، پر انسان کي انهن تلخ حقيقتن کان ٻاهر نڪرڻ جو رستو بہ ٻڌائي ٿو. هو نہ صرف انسان جي ڪمزورين ۽ خامين کي سامهون ٿو آئي، پر ان جي اندر لڪل اڻ ڳڻ امڪانن ۽ صلاحيتن کي بہ ظاهر ٿو ڪري. هو هڪ طرف انسان کي لعنت ۽ ملامت ٿو ڪري تہ ٻئي پاسي ان لعنت جي جڙ مان ڇوٽڪاري لاءِ بہ آماده ٿو ڪري، هو مرض بہ لهي ٿو ۽ ان مرض جو جوڳو علاج بہ ڏسي ٿو. ان طرح سندس ڪلام اصليت جي ڪاراڻ ۽ اصولن جي نور جو اهڙو ڳانڍاپو ۽ مجموعو بڻجي ٿو وڃي جيڪو انسان جي احساس کي ڏوڏي ٿو ۽ روح کي متحرڪ ٿو بڻائي. سندس المست، لاغرض بيپرواهہ بي نياز ۽ عشق ۾ ٻڏل زندگي جيان سندس ڪلام ۾ انسان کي بيخودي، مستي ۽ مهر ۽ محبت جي اڻ لڀ دولت سان مالامال ڪرڻ وارو آهي. سندس ڪلام سندس زندگيءَ جي ترجماني ڪري ٿو. سندس زندگي انسان جي آڏو انهن آسمانن جا خواب ٿي آڻي جن ڏانهن اڏام انسان جو نہ صرف موروثي مقدر آهي پر قوي حقيقت بہ آهي.

درويش سرمد

سرمد فارسي ٻوليءَ ۾ پنهنجي محبوب جا گيت ڳائيندڙ اهڙو راڳي هو جيڪو دنيا جي چاهت ۽ رغبت ۽ آرائشن جي ڄار جي هڪڙيءَ به تار کي ڇهڻ کان سواءِ متي اگهاڙي، پيرين اگهاڙو، گهٽي گهٽي گهمندو رهيو. هو آواز ڏيندو رهيو تہ هو عيب ۽ گناهن ۾ ڀريل لاچار، غريب، مسڪين انسان آهي. جيڪو ان محبوب جي مرضيءَ سان گهمي ڦري رهيو آهي. پر اهڙو غريب مسڪين عاجز جنهن کي وڏي سلطان يا شهنشاهہ جي بہ پرواهہ نہ هجي. جيڪو ڪنهن کان هڪ تيلي يا پن جو بہ طالب نہ هجي. هو پنهنجي بينيازي ۽ محبوب جي مهر ۽ محبت جا گيت ڳائيندو رهيو. هو دنيا جي بي ثباتي، فنائيت کان هوشيار ڪندو رهيو. هن ڪي نہ ڪنهن کان ڪجهہ ورتو هو ۽ نہ ڪنهن کان هن گهريو ٿي. هو مال ۽ دولت ڏانهن اک کڻي بہ نہ ڏسندو هو. ڪيس ڪوبہ ذاتي غرض، خواهش يا طلب نہ هئي، هو پنهنجي محبوب جي عشق ۾ ديوانو ٿي چڪو هو. سندس زندگي پنهنجي محبوب سان لاڳاپيل هئي. هن پنهنجي محبوب کي محبت ڪرڻ کانسواءِ ٻيو ڪوبہ ڪم نہ ڪيو. سواءِ سندس جهلڪ ديدار جي، فضل ڪرم کان سواءِ ڪيس ڪنهن بہ شيءِ جي تمنا نہ هئي. هو محبوب حقيقيءَ لاءِ زندهہ رهيو ان جي راهہ تي هلندو رهيو ۽ نيٺ ڪلندي ڪلندي سندس نانءَ تي جامِ شهادت پي ويو.

سرمد جي زندگي ان ڳجهہ جيان هئي جيڪو صرف 'اسم' جا موتي چونڊيندو آهي. حق جي نانءَ جو آب حيات پيئندو آهي ۽ ڪڏهن بہ دنياوي بدين جي غلاظت جي لاءِ چهنب نہ کوليندو آهي. سندس موت هنس راج جيان هو، جڏهن هنس راج کي سنسار ساگر مان پرواز ڪرڻو هوندو آهي تہ هو مانسرور (حوضِ ڪوثر) تي ترڻ شروع ڪندو آهي. ترندي پنهنجو آخري گيت، پرسڪون ۽ موسيقيءَ ڀريل ماحول ۾ ڏاڍي مٺڙي لئہ سان شروع ڪندو آهي ۽ ترندو رهندو آهي. سندس گيت درد سان ڀريل هوندو آهي ۽ پردرد گيت پر ڪيف گهرائين ۾ هلندو ويندو آهي. راج هنس ڳائيندو ۽

ترندو رهندو آهي ۽ نيٺ ڳائيندي ڳائيندي ماڻ جي مها ساگر ۾ ٻڏي ويندو آهي، سرمد بہ ايئن پنهنجي محبوب جي هجر ۽ وصال جا گيت آلاپيندو رهيو ۽ ڳائيندي ئي تلوار جي تکي ڇهڪ جيان اک ڇنڀ ۾ دائمي حياتيءَ ۾ بيدار ٿي اٿيو.

گرونانڪ صاحب جو چوڻا آهي، خدا جا سچا عاشق، هر زماني ۾ ايندا رهندا آهن. انهن جي دل ۾ ڪنهن جي لاءِ بہ دشمني ۽ حسد نہ هوندو آهي، هو هڪ طرفي دشمني يا حسد کان پاڪ هوندا آهن. هو محبت جو خزانو ٿيندا آهن. هو سدائين مؤلا جي عشق جا گيت ڳائيندا آهن ۽ پنهنجي صحبت ۾ اچڻ وارن کي بہ الله تعاليٰ يا الاهي ڪلمو ڏيندا آهن ۽ بصورت حق سان ڳنڍي ظلمات جي سمنڊ مان اڪاري ٻيڏيندا آهن.

جگ جگ سنت ٻلي پرڀ تيري،
هر گن گاوهي رسن رسيري
استت ڪره پر هو دک دالا
جن ناهي چنت پرائي هي
ائي جاگت رهي نہ سوتي، دسهي
سنگت ڪل تاري، سپاح پر سهي
ڪلمل ميل ناهي تي نرمل
اوئي رهہ ڀڳت لِو لاٿي هي
(آد گرنٿ)

سرمد سچو صوفي هو، هُو عامل، عمل ساڻ هو، خدا جي بارگاهہ جو درويش هو. هو مئي عشق الاهيءَ جو متوالو، محبوب جي نانءَ تي مري ختم ٿيڻ وارو سچو عاشق هو. هو راهہ حق جو رهنماءُ هو، مسلڪ عشق جو هادي هو، حديث عشق جو داستان گو هو، عشق جي رمزن جو رازدان هو، سندس ڪلام روحاني رمزن جو آئينہ دار هو. هن پنهنجي رباعيات جي ڪوزي ۾ معرفت جي مهاساگر کي ڏاڍي خوبصورتيءَ سان سمائي ڇڏيو هو. هو تعصب جي دنيا کان بي نياز، پنهنجي ڪلام ۾ حقيقت جي رازن جون دليريءَ سان انڪشاف ڪندو رهيو. حق پرستي ڪيس پنهنجي جان کان بہ پياري هئي. هو راهہ حق ۾ جان ڏيڻ وارو مردِ حق ۽ شهيدن جو سرتاج هو.

سرمد هڪ سچو صوفي درويش ۽ حق جو عابد هو. چوڻي آهي تہ

ڪوئل پنهنجا آنا ڪانويليءَ جي آکيري جي ڇوڏ ڦير ڇڪر لڳائيندي، پنهنجي منڙي آواز ۾ ڳائڻ لڳندي آهي. سندس آواز ٻڌي، سندس ٻچا، ڪانويليءَ جي آکيري مان اڏامي ڪوئل جي پويان پويان اڏامڻ لڳندا آهن.

روح رب تعاليٰ جو جزو آهي، پر ان جو جنم مايا بصورت ڪانويليءَ جي آکيري يعني دنيا ۾ ٿيو آهي. فقراءَ ۾ سنت ڪوئل جيان هوندا آهن. هو حق جي مقام کان اچي روح کي الاهي نانءَ، اسم ذات جو منڙو آلاپ ٻڌائي، ڪيس پاڻ ڏانهن مائل ڪري لاحد ڏانهن وٺي ويندا آهن. جن خوش قسمت روحن، سرمد جي آلاپن کي ٻڌو، اهي اول ڪوئل (مرشد) ۾ پوءِ مرشد جي وسيلي پنهنجي ازلي مقام تي وڃي پهچندا آهن.

شاعري

دُنیا کی فنائیت

از صُحبتِ ہمدمان بہ باغ و صحرا
ذوقِ سخنی بود و ہوائی مینا
آخر سخنی ماند و عزیزان رفتند
مینائی فلک فگند اُو را از پا

باز آباز آ ز فکرِ باطل باز آ
از وہم و خیالِ خام اے دل باز آ
خوشنود مشو ز فکرِ دُنیا ہرگز
نے وصل بماند و نہ واصل باز آ

اندیشۂ مال وجاہِ دُنیا غلط است
ایں وہم و خیال و فکرِ بیجا غلط است
در خانۂ تن وطن نہ باشد ہرگز
از بہرِ دو روز ایں تمنّا غلط است

ایں جسم بصد قسم فنا بُنیاد است
ایں شعلۂ خس در نفسی برباد است
از دامِ اجل تُرا رہائی نہ بود
صیدی و سروکار تو با صیّاد است

دُنیا طلبان را نہ براحت کار است
تا آخرِ دم فکرِ زر و دینار است
ایں طائفہ را خیال مُردن نبود
پیوستہ غمِ سیم و زرِ بسیار است

دنيا جي فنائيت

يارن سان هئي، باغ و بيابانن ۾ رونق،
هو ذوقِ سخن ۽ هئي هوائي مينا.
دوست لڏي ويا، باقي رهي ياد
ان محفل کي تاراج ڪيو هو آسمان.

هي دنياوي فڪر اجايو ۽ بيڪار ڄاڻ،
پنهنجو اهو خيال اي دل بيجاءِ ڄاڻ.
دنيا جي خيالن ۾ رهندي خوش نہ ٿي،
انهن جو ملڻ بيڪار حاصلات خام ڄاڻ.

انديشہ ۽ مال و فڪرِ دنيا آ غلط،
هي شوق غلط هي فڪر بيجا غلط.
هي روح بدن ۾ نہ رهندو سدائين،
پوءِ ڍهاڙن لئہ اهڙي تمنا آ غلط.

بنياد جنهن کي نہ آ ان جو بنياد تون،
سڪل گاه، جو شعلو فاني ۽ برباد تون.
اجل جي قيد کان ڪڏهن ٿيندي آزاد،
اي ڪمزور شڪار بغلِ صياد آن تون.

فدايانِ دنيا کي تہ آرام نہ آهہ،
فڪر مال و زر سان ڪوئي ڪم نہ آهہ.
خيالِ موت ان کي اچي ڇا لاءِ؟
گهڙي پل بہ جو دک کان پالهو نہ آهہ.

این شهر و دیار و کوه و صحرا همه هیچ
دیدیم تمام زشت و زیبا همه هیچ
خود را بخدا گذار و بگذر ز همه
این خواهش و فکرِ دین و دُنیا همه هیچ

دُنیا همگی اگر بکام تو بود
دین سکهٔ مهر و مه بنام تو بود
آخر ز جهان پئے بقا باید رفت
گر قیصر و فغفور غلام تو بود

بنگر که عزیزان همه در خاک شُدند
در صید گهِ فنا بفتراک شُدند
آخر همه را خاک نشین باید شُد
گیرم که برفعت همه افلاک شُدند

گہ متقیم کند گهی پیرِ مغان
احوالِ جهان گاه نه دیدم یکسان
چون نخل گهی سبز و گهی عریانم
بی موسمِ گل بهار هنگامِ خزان

ای جانِ گرامی تو چرا نادانی
باید که بدانی چه قدر می مانی
بر هستئ موهوم عبث مغروری
پیوسته نمانی دو سه دم مهمانی

هي شهر ۽ در کوه و صحرا سڀ هيچ.
دنيا ۽ سندس حسن و بدصورتي هيچ.
ڇڏي سڀ ڪجهه بس هڪ خدا جو ٿي وڃ.
هي حرص دين و دنيا جو فڪر سڀ هيچ.

جنو دنيا کان ملئي تو لاءِ سڀ انعام،
مهرو ماهه تي تنهنجو دٻدٻو هلي.
هڪ ڏينهن ته هيءَ دنيا به ڇڏيندين.
پل ته قيصر و قصرا هجن تنهنجا غلام.

جيترا به هئا دوست خاڪ ٿي ويا.
صياد به فنا کان نه پاڻ بچائي سگهيا.
ٿيٽو آ هڪ ڏينهن ڪيس مٽيءَ سان مٽي،
وڏائي جي شوق ۾ جي آسمان تي ويا.

زاهد آهه ڪڏهن بشر. ڪڏهن پير مغان.
جهان جي حالت نه ڏٺم ڪڏهن يڪسان
ترڙ ڪڏهن ته ڏٺم ڪڏهن ساوا،
بنا مند بهار جي موسم ۾ بي وقت خزان.

اي دوست! ڇا لاءِ آهين نادان تون،
فاني آ دنيا پر ان کان به اڻڄاڻ تون.
هن فرضي هستيءَ تي هي ناز ڇا لاءِ.
ٻن ٽن ڏهاڙن جو آهين مهمان تون.

تنبیہ

چیزی کہ گذشت و رفت یادش ستم است
سوداست کہ سرمایۂ اوِ رنج و غم است
این عُمرِ گرامی بعبث صرف مکُن
بیش از نفسی مگیر بسیار کم است

در دہر عدُو مثالِ غفلت نہ بود
خواری بہ ترازِ خواہشِ رفعت نہ بود
ہُشیار دمِ پیری شو کاخرِ وقت
حاصل دگرت بجز ندامت نہ بود

دُنیا مطلب دُشمنِ جان باید شُد
دل خستۂ این بارِ گران باید شُد
اندیشۂ سنجیدن این درکار است
میزانِ تامّل بہ جہان باید شُد

دُنیا بکسی رُوئے فراغت نہ نمُود
سود است چنیں خیالِ بیہودہ چہ سُود
امروز چنیں ہست سوئۂ دامنِ تو
تا بود چنیں بود چنیں خواہد بُود

این بے خِردان کہ از خُدا بے خبر اند
از بہرِ زر و سیم بہم کینہ ور اند
بر دوستیٔ اہلِ جہان تکیہ مکُن
از بہرِ دو روز دُشمنِ یک دِگر اند

تنبيهه

جا گذري وئي ان جو ماتم اجايو آ.
ان سودي جو تہ رنج ۽ غم سرمايو آ.
پياري زندگيءَ کي نہ ڪر ائين برباد.
بس هڪ نفس آ پر ڏاڍو گهٽ آ.

تنهنجو دشمن نہ آه غفلت کان سواءِ.
بلنديءَ جي خواهش نہ آ ذلت کان سواءِ.
ٿي هوشيار پيدائش ۾ انهيءَ منزل تي.
ملندو نہ آهہ ڪجهہ شرم ۽ ندامت کان سواءِ.

دنيا جي طلب ڇڏ. جان جي دشمن آه.
ڏٻجي ويندي دل اهڙو بار کڻڻ سان.
ان ڳالهہ تي غور ڪرڻو آهہ توهان کي.
هٿ پنهنجي ۾ ڪڻ هوش ۽ عقل جي تور.

آرام نہ آ ذرتيءَ جي پاٽي ۽ گل ۾.
جو ٿو رکين فائدي جو سودو دل ۾.
جو حال ۾ آ اهو ماضيءَ ۾ رهيو ڪٿڪو.
ڪجهہ اجان بہ ٿيندو ائين مستقبل ۾.

دولت جي لاءِ جي رکندا آهن ساز.
الله کان اڻ واقف عقل کان پيدل.
تون اهلِ زمانہ جي دوستيءَ تي نہ وڃ.
بهتر آ تہ ڇڏي ڏي تون سوداءَ کي.

طولِ امل عُمر با آخر نہ رسید
دیوانہ دلم عاقبتِ کار نہ دید
شبہا بخیالِ خوابِ غفلت بگذشت
اکنون چہ کُنم کہ صُبحِ صادق بدمید

آن روز کہ جا زیرِ زمین خواہد بود
از لطفِ تو یارب بہ ازین خواہد بود
بر روئے زمین ہست حلاوت مُشکل
در زیرِ زمینِ اگر چُنین خواہد بود

این مردمِ دُنیا ز خُدا بے خبر اند
ہر شام و سحر در طلبِ سیم و زر اند
از پہلوئے ہمدگر جگر ریش تر اند
ہر چند کہ چوں بادِ صبا در گزر اند

در بحرِ وجُود از حُبابی کم تر
موجی کہ درین بحر فتد ہست خطر
آئینہ بہ کف دیگر و یکدم بہ نگر
عکسی تو درین آب بمانی چہ قدر

از وہم و خیال و فکرِ دُنیا بگذر
چون بادِ صبا ز باغ و صحرا بگذر
دیوانہ مشو برنگ و بوئے گل و مُل
ہُشیار بشو ازین ہوا ہا بگذر

ختم ٿيٺو ناهي، اڻ پيتي، جو نشو،
دل نہ ڪڏهن سوچيو، سياڻي ڇا ٿيندو.
هاڻ بہ سوچي وٺ صبح بزرگي آئي،
راتين ۾ سدا عملِ غفلت جاري رهيو.

هڪ ڏينهن زمين ۾ سمهڻو آهہ،
لطفِ رباني جنهن ۾، ڪنڌ اها ئي آهہ.
وڏي ويندي رندن تي مصيبت اجان،
مرڻ ڪا پوءِ اگر اهو حال ٿيڻو آهہ.

آهن اهلِ جهان خدائي رازن ڪان بيخبر،
شامِ و سحر تن ڪي فڪرِ سيم و زر،
جهيڙا جهڙا سندن بند ٿيڻا ناهن،
هير جي جهوٽي جيان ٿيندا سڀ گذر.

اي بحر وجود جا بوٽيا ڪمتر،
تو لاءِ هر لهر ۾ ڪيڏو خوف و خطر،
ذرا ڏس تہ آئيني ۾ تون پنهنجو عڪس،
ملندءِ نہ سڪون، انهيءَ منجهہ پل ير.

تون وهم و گمان ۽ فڪرِ دنيا ڪي ڇڏ،
نسيمِ سحريءَ گلشن و صحرا ڪي ڇڏ.
تون بُوءِ گل ۽ موتيءَ جو ديوانو نہ ٿي،
هوشيار رهہ ان جوشِ تمنا ڪي ڇڏ.

چیزی که درد عیب بود نیست هنر
آمیزشِ خلق است بگیرش کمتر
بسیاریٔ اختلاطِ مردم رنج است
گفتم بتو هرچند که کمتر بهتر

چون نقشِ نگیں درپیٔ نامی تو هنوز
جان می کنی و درپیٔ کامی تو هنوز
از خرمنِ عمر خوشۂ توشه بگیر
هنگامِ در و رسید و خامی تو هنوز

از بوالهوسان کام نیابی هرگز
این طائفه آرام نیابی هرگز
صد سال اگر جان بکنی، همچو نگین
بدنام شوی نام نیابی هرگز

ای دل ز هوا و هوس از بهر دو روز
خود را و مرا ز آتشِ جاں سوز مسوز
هنگامِ جوانی شد و پیری آمد
این آتشِ افسرده بدامن افروز

دل شاد مشو ز دهرِ فانی هرگز
گر شاهی وگر گدا نمانی هرگز
باید که دریں دو روز غافل نشوی
یک دم زخیالِ یارِ جانی هرگز

سؤ ڳالهين مان هڪ ڳالهہ تي رک نظر،
رک اهلِ زماني سان تعلق ڪمتر.
اولادِ آدم سان ميل جول نہ رک،
جيترو گهٽ تعلق رکين، اوترو ئي بهتر.

تون موتيءَ مثل، انسان تنهنجو نانءُ،
مرين ٿو پوءِ بہ، ناڪام آهين اجان.
ڪڻ عمر انبار مان عملِ جي خيرات،
پڇڻ جا ڏينهن آيا، تون ڪچو آهين اجان.

هي اهلِ هَوِس ڪڏهن خوش رهڻ نہ ڏيندءِ،
آرام ڪڏهن بہ انهن پاران نہ ملندءِ.
سوَ سال اگر موتيءَ جيان گسندو رهين،
اسمِ اعظم جا طالب ڇو بدنام رهين.

اي دلِ شوريده هَوِس ڪان پري رهہ،
ان باهہ ۾ سڙي، موون ڪي نہ ساڙ.
جواني گذري وئي، آئي آهہ پيري،
اجهاڻل باهہ انهيءَ کي وري نہ ڀڙڪاءِ.

جهانِ فاني توکي خوش نہ رکندءُ هرگز،
هن عمر کي دوام نہ آهہ هرگز.
لازم آهي تہ هيءَ ڳالهہ دل ۾ سانڍ،
تنهن جي من مان يار جاني وڃي نہ هرگز.

صہبائے خیالِ یار پیوستہ بنوش
از بہر دو روز دین بدُنیا مفروش
این آتشِ خواہش کہ تو افروختۂ
طوفان بشود اگر نہ گردد خاموش

این مالِ جہان تمام رنجست و وبال
اندیشہ بکن بہ بین کہ وہم است خیال
کارِیکہ از اوّل بودش رنج و ملال
مالست ز محنتش وبال است مآل

پابند مشو بہ رنجِ دُنیا گُفتم
دل شاد مکن بکوہ و صحرا گُفتم
عالم ہمہ پابندِ سراب است بہ بیں
اے جوشِ حباب و موجِ دریا گُفتم

صد رنگ بود ہمیشہ احوال جہان
گہ سیرِ بہارش کُن و گہ سیرِ خزان
از پست و بُلند او دل آزردہ مشو
ہموارہ بکُن درد بخود ہم درمان

خواہی کہ شوی شاد و نگردی غمگیں
از خلق کنارہ گیر و تنہا بہ نشیں
آسودگیٔ ہر دو جہان است ہمیں
یک حرف ز من بشنو و راحت بگزیں

خيال يار ۾ مست رھ، ڪر جامِ نوش،
دنيا جي ھَوس ۾ نہ ٿي ايمان فروش.
ھيءُ خواھش جي باھہ جا پڙڪي پئي،
طوفان تي وجي متان جي باھہ نہ ٿي خاموش.

ھي دولت دنيا تہ آھي سراسر وبال.
ان تي غور ڪندين تہ آھہ وھم و خيال.
جنھن ڪم جو آغاز ٿئي رنج و ملال.
دولت ٿي پل ھجي، نيڪ نہ آ ان جو مال.

ھي فڪر و غم دنيا جو دک سڀ ڪوڙ.
مستانہ ھي ڪوھ و صحرا جو سير سڀ ڪوڙ.
دنيا کي پرک پربن، ھيءُ ھڪ خواب آھہ.
ھي جوشِ داستان ۽ موجِ دريا سڀ ڪوڙ.

سَوَ رنگ پريل تصوير آ جادوءِ جھان.
ڪڏھن ڏس تہ بھار ڪڏھن آھہ خزان.
پستيءَ ۽ بلنديءَ تي اي دل! ٿي نہ ملول.
تونِ پاڻ ٿي ٿي پنھنجي درد جو درمان.

اگر توکي خوشي ۽ آرام گھرجي.
رھہ خلق کان دور راحت جا گل چونڊ.
ٻنھي جھانن جي آسودگي آھہ ان ۾،
ڳالھہ آہ ڪم جي ذرا غور سان ٻڌ.

ای فکر کنی خدمتِ شاهان بگزین
پیوسته کسی نماند بر روی زمین
پیشانیٔ شاهان همه پُر چین دیدم
دُنیا نبود بقدر یک چینِ جبین

گه شهر و دیار گه به صحرا رفتی
در راهِ هوس بصد تمنّا رفتی
این قافله نزدیک سرِ منزل شُد
اتمام سفر گشت کجا ها رفتی

افسوس که از کردهٔ خود بی باکی
در دشتِ هوس جیب وگریبان چاکی
این یک دو نفس هستیٔ خود نیست شمار
پندار که بر خاک نئی در خاکی

بیهوده در اندیشهٔ سیمی و زری
حاصل ز جهان بجُز ندامت نه بری
بیش از نفسِی هستیٔ موهومِ تو نیست
مانندِ حبابِ رفته و در گذری

افسوس که غافل تو ز هستی هستی
پیوسته ز صهبایٔ رعونت مستی
هرچند شوی بُلند چون شعله خسی
از شامتِ سرکشی در آخر پستی

بادشاهن جي خدمت ۾ رکيَن تو يقين.
ان جي انجام جي توکي نہ آهي پروڙ.
شاهن جي نرڙ ۾ ڏنئہ گھنڊ سدا.
دنيا چاهي تون آنهہ فقط سکونِ جبين.

تون شهرو درياءَ ۽ صحرا بہ وئين.
راهِ هَوِس و حرص جو راهي بہ ٿئين.
هي قافلو هاڻ آ منزل کي اوڏو ٿيو.
عمر باقي نہ رهي هاڻ تون ڇا کندين.

تون ايترو گنهگار هوندي بہ آن بيباک.
ميدانِ هَوِس ۾، تنهنجي دامن چاڪ.
بہ چار ڏينهن نفس جي هستي آهہ.
تون خاک تي آباد نہ آن تون پاڻ بہ خاک.

آهہ دولت جو خيال اي غافل! بيهوده.
ٿيڻو ئي پوندءِ هن هستيءُ تي شرمنده.
جوانيءَ جو ايار اچي ويندءِ لهي.
بس خالي هستيءَ مان ڇا ٿيندءِ حاصل.

توکي نہ آهہ خبر تہ ڇا آهہ هستي.
غرور جي شراب جي آ دائم مستي.
ناهي کجھہ کيترو بہ اونچو هجي شعلو.
سرکشي جو انجام آخرکار پستي.

هر روز بدریائ هوس گردابی
از ظلمتِ غفلت همه شب درخوابی
ایامِ جوانی شُد و پیری آمد
وقت است اگر فیض چمن دریابی

درياء هوس ۾. ڪــائين تــو ڦــيــر.
طاري آهه توتي خــوفِ غــفلت رات يــر.
جــوانيءَ جــا ڏينهن ويا آيئـــ پيرائو.
اجــان وقت اٿــئي. فــيضِ خــدا حــاصل ڪر.

نفس یا من

این نفسِ ستمگار به بین شیطان است
پیوسته عیان بود مگو پنهان است
ابلیس خودی چرا به ابلیس بدی
در پیشِ خیالاتِ تو او حیران است

چندان دلِ نادان به غمِ سیم و زر است
گو وقتِ نماز هم بفکرِ دگر است
در وهم و خیالِ این و آن بیشتر است
از فکرِ مآلِ کارِ خود بی خبر است

راضی دلِ دیوانه به تقدیر نه شد
فارغ ز خیال و فکرِ تدبیر نه شد
ایامِ شباب رفت و باقیست هوس
ما پیر شدیم و آرزو پیر نه شد

با نفسِ ستمگار به جنگم هر دم
در بحرِ وجودِ خود نهنگم هر دم
روباه بود حرص و هوا در نظرم
در بیشهٔ اندیشه پلنگم هر دم

نفس يا من

ستمگر نفس سچ پچ آهہ شيطان،
ظاهر آهہ اها ڳالهہ، ناهي لڪل.
ابليس آن تون ئي، خراب ان کي نہ ڄاڻ،
هو تنهنجي خيالن کان رهي ٿو حيران.

دلِ نادان ڪيڏي ديواني آهہ دولت جي،
وقتِ نماز ٿيندي بہ پيا ڪيترا افڪار،
هر وقت رکي ٿي خيال هِن هُن جو مگر،
پنهنجي انجام کان رهي ٿي بيفڪر.

ديواني آهہ دل، شاعر تقدير نہ آ،
ڪنهن وقت بہ محوِ فڪر تدبير نہ آ.
ڏينهن جهوانيءَ جا ويا رهي هَوِس باقي،
اسين پيرِ حرص بڻيا سين پر پير نہ آ.

صبح شام رهي نفس ستم گر سان جنگ،
پنهنجي ئي هستيءَ جي سمنڊ ۾ هان پڏل.
منهنجي نظر ۾ حرص و هوا باهہ مثال ،
ميدانِ خيالات ۾ آهيان مثالِ پلنگ.

سُلطانِ خودم منتِ سُلطاں نہ کشم
از بہرِ دو نان منتِ دُو ناں نہ کشم
نفسِ من سگ است و من سگ بانم
از بہرِ سگی منتِ سگباں نہ کشم

خواہی کہ بخُود دوست شوی دُشمن شو
از آفتِ خواہش بجہان ایمن شو
این نفسِ ستمگار دل آزار ترا
خاریست کُن از باغِ دل و گلشن شو

سلطان آهيـــان پاڻ ، سلطان ڳي منت ڇـــا لاءِ.
ڳـــيي خـــاطر ڪريان ٻين ڪي منت ڇـــا لاءِ.
نفس ڪتـــو آهي سنيـــاليندڙ هان مـــان.
هڪ ڪتي خـــاطر سنيـــاليندڙ ڪي منت ڇـــالاءِ.

پاڻ ڪي تـــو ڇـــاهين، تون دشـــمن پنهنجـــو.
دل ۾ تمنا نہ رڳ تہ ڪيـــتـــرو پوتر آهيـــان.
هي نفس ســـتـــمگر دل آزار آهہ وڏو.
ڪندن ڪي ڪڍان تہ پاڻ گلشن دل آهيـــان.

خودی

آسوده دمی ز خود پسندی مطلب
زین همتِ پست خود بلندی مطلب
سودای جهان سود ندارد چندان
نقصان به پذیر سود مندی مطلب

فارغ نه شدی ز خود پسندی هرگز
آگه نه شدی ز سودمندی هرگز
خواهی در جهان یک طرف راغب شو
غیر از طرفی طرف نه بندی هرگز

خواهی نه رسد پای تو هرگز بر سنگ
بگذر ز خودی مکن درین راه درنگ
پیوسته جدائی بکن از خواهش دل
یا نفسِ ستمگارهٔ خود باش بجنگ

خودي

دڪـــــدائڪ آهہ خــــودپسندي جي طلب.
بي حــــوصلگي ۽ بلنديءَ جي طلب.
غمِ جـــهـــان ۾ رهڻ نقـــصانڪـــار آهہ.
بيـــــود آهہ انهيءَ مـــان نفـعي جي طلب.

ترڪ خــــودپسندي اجـــان نہ ڪيـــئي.
جـــمـــالِ ســـودمندي اجـــان نہ ڏٺـــئي.
بلنديءَ جـو خــواهان آن تہ هڪـڙي جـو رهہ.
ڪل جـو جـزو بہ ڪڏهن بلنديءَ تي ڏٺـئي.

خـــواهشِ اٿـــئي تہ رحـــمت نہ ٿـــئي تنگ.
ترڪِ خـودي ڪر ۽ نہ رک ان جـو گــهـمنڊ.
خـــواهشِ دل گـــان هر وقت بيـــپــرواهہ رهہ.
نفس ســـتــمگر ســـان رک ســـدائين جنگ.

صُحبتِ بَد

خواہی نکشی رنج و نجوئی درمان
دُوری بگزین ز ہمنشینانِ جہان
چُون عقرب و مار کُن تصوّر ہمہ را
از صحُبتِ ہم دمان امان خواہ امان

از مردمِ روزگار غافل نظری
وز گرمئ این طائفہ خوشدل نہ شوی
پرواز بکُن ہمیشہ از صحُبتِ شان
تا در قفسِ فریب بسمل نہ شوی

از مردمِ دُنیا بود اندیشہ بسی
این گرگ و پلنگ اند درین بیشہ بسی
مینائی دل از سنگدلان در خطر است
اندیشہ بود ہمیشہ زین شیشہ بسی

صحبتِ بد

خواهش اٿئي تہ هٿ ڏک ۾ نہ رهين.
هرگز نہ ٿي دل. دنيا دارن جي ويجهو.
ڳائي ويندءِ ڪپي هي اٿئي شڪاري.
انهن زخم ڏيندڙن کان سدا پري رهو.

لازم آهہ تو لاءِ دنيا کان غافل رهہ.
ڇڱو ناهہ ان محفل ۾ خوشدل رهہ.
بُرن جي صحبت کي ڇڏي ڏي ورنہ.
هن پڃري ۾ تون ٿي اڏ ڪتل رهہ.

دنيا وارن کان سيئي آهن تنگ.
هن ميدان ۾ رهن ٿا سڀ بگهڙ.
انهن سنگدلين کان بچي نہ سگهندين.
هن شيشي کي آهہ خطرو پٿر کان.

بدِ اعمال

آن راکہ ہوس بیش بود ناکام است
مُرغی کہ پئے دانہ رَود در دام است
این مال پُر از ملال بسیار و بال
ہرچند کم او بیش درد آلام است

ہرکس کہ گرفتار ہواو ہوس است
گر سلطنتش دہی نگوید کہ بس است
سررشتۂ زندگی بسی کوتاہ است
از طولِ اَمل حذر کہ دام وقفس است

آن راکہ ہوس بیش بود آزار است
از شربتِ دینار دِلش بیمار است
از گرسنہ چشمی بجہان سیری نیست
این طائفہ دیدم ہمہ جا بسیار است

من تخمِ ہوس کاشتہ ام غمگینم
صد رنگ گلِ داغ از وی چینم
طوفان بشود اگر نہ گردد خاموش
این آتشِ خواہش کہ بخود می بینم

بد اعمال

جو شخص آهه هَوس پيشه آهه ناڪام.
داٽي جي خاطر ايندو آهه پڪي منجهه دام.
دولت آهه ته آهه اصل ۾ وبال.
هجي گهٽ يا وڌ ته ٿئي برو انجام.

جنهن شخص جو ڪم آهه بس حرص و هوِس.
شاهي به ملي ان کي نه چوندو ته بس.
حياتيءَ سان رشتو ته آهي گهٽ.
هي وڏو املهه ڇا هي بلڪل دام و قفس.

جن جا سينه آهن هوِس ۾ بند.
دل سندن آهه دنيا کان رنجور.
ڪڏهن به حِريصن کي خوش نه ڏٺم.
اهڙن ماڻهن سان دنيا آهه پرپور.

تخم آهيان هوِس جو غمگين تيو آهيان.
داغن سان پُر ٿيل آهي دل جو دامن.
ڇپين کي اجهائڻ آهي لازم تيو.
آهه حرص جي باهه تيندي طوفان.

بگذر ز خودی ز فتنه ها ایمن شو
تا چند شوی خار گهی گلشن شو
با نفس ستمگار خصومت برکن
گفتم بتو ای دوست بخود دشمن شو

با دام هوا و حرص تا هم نفسی
پابند خودی شام و سحر در قفسی
آزاد چو سرو باش در گلشن دهر
گر سنبل و نسرینی وگر خار و خسی

افسوس ز سر تا بقدم بوالهوسی
اندیشه بکن به بین چه چیزی چه کسی
آزاد بشو ز دام غفلت گفتم
تا در هوسی اسیر اندر قفسی

ای دل ز هوا و حرص غمگین بشدی
با بیش و کم جهان به تسکین بشدی
خود را سبک و ننگ دو عالم کردی
از بار گران خسته و سنگین بشدی

فارغ ز هوا و حرص یک دم نشدی
از فکر مآل کار از غم نشدی
چون گاو و خری که هست در فکر و بود
کم تر تو ز سنگ شدی و آدم نشدی

ها جيڏ خوديءَ کي، شر کان ٿيءُ پاڪ.
ڪنڊا نہ ٿيءُ اي دوست! گلزار ٿيءُ.
هن نفس ستمگر کي دشمن نہ ڄاڻ.
لازم آهہ تہ تون پنهنجو دشمن ٿيءُ.

تون هڪ نفس آن جو حرص کان آزاد ناهہ.
تنهنجي ئي خودي، تو لاءِ قيد آهہ.
ٿي رهہ سَروَ جيان چمن منجهہ آزاد.
سنبل و نسرين آن يا گاهہ ۽ ڪنڊو آنهہ.

تيسر هوس آ نهہ ۽ تون آنهن لالچي.
ذرا سوچ تہ خاڪ آنهن يا اڪسير آنهن.
غفلت جي طوق کي لاهہ ٿي وچ آزاد.
جيسين هوس ۾ آنهن قيد ۾ قيدي آنهن.

چو حرص و هوس کان آنهن دل غمگين.
چو دنيا جي گهٽ وڌ مان حاصل ڪرين تسڪين.
هان چو تُو پرين ننڪ دو عالم ني ڪري.
ان بوجهہ کان گهڙي پل بہ آرام نہ آهہ.

ڪڏهن حرص کان نہ ٿيو بيپرواهہ.
دک کان ڪڏهن توکي تسڪين ملي .
حيوان جيان رهيءَ وجود جو فڪر.
ڪتي کان بہ گهٽ ٿئين آدم نہ ٿئين.

شریعت

این خرقهٔ پشمینه که زنّار درو ست
نگر است و ریا فتنهٔ بسیار درو ست
بر دوش مکش دست بکش تا نکشی
این بارِ ندامت که صد آزار درو ست

ای زاهدِ خود فروش هرگز مغرور
باید نشوی که تا نگردی رنجور
گویند ترا زاهد و هستی فاسق
برعکس نهند نامِ زنگی کافور

با خرقه مشو یار غلط گیر غلط
این زُهدِ زیان کار غلط گیر غلط
سر رشتهٔ مهر یار در دست بیار
این سبحه و زُنّار غلط گیر غلط

شريعت

هي پشم جـــو خِـــرڪو جنهن تي زنار.
برايون ان ۾ ايتـــريون جن جـــو نہ ڪو شـــمـــار.
اهو ڪـڏهن بہ لبــــــاس نہ ڪج اي دوست!
آهــن ان ۾ نـدامـت جــــــــــا هـزاريـن آزار.

اي زاهد ڪـڏهن نہ تيءُ پاڻ تي مـــغـــرور.
ڏپ آهي تہ تي نہ پوين ســـراســـر رنجـــور.
تون آنهـــــ نالي ۾ زاهد پر فـــاسق آنهـــ.
هر عـــڪس نهـــتـــد نامِ زنگي ڪافـــور. (ف)

هــي ظـاهــري ڪــردار غـلـط بـلـڪـل غـلـط.
اهو زُهد بيـــــــڪــــــار غلط. بلڪل غلط.
عـــشقِ خـــدا ڪي نہ چـــڏ پنهنجي هٿـــان.
هي ســـجـــ و زنار غلط بلڪل غلط. (ف)

عاجزی

یارب ز کرم بہ بخش تقصیرِ مرا
مقبول بکُن نالۂ شب گیرِ مرا
ما پُر ز گُناہ ماجرائیست عجیب
لُطفِ تو کُند چارۂ تدبیرِ مرا

ہرچند غرورِ دستگاہ است این جا
بر خود بپیچیدن عروجِ جاہ است این جا
در ساز شکستگی حضورِ دگر است
از سُرمہ شُدن سنگ نگاہ است این جا

ہر جا کہ گُلِ ایاغ و جوشِ چمن است
اُو مسکنِ دل خوش است ما را وطن است
گر بادہ پرست گوئی اُو را حق است
ور زاہدِ مُتقی بگوئی سُخن است

عاجزي

فرض تنهنجو بخشش ته قصوروار مان.
قبول ته تين رات جو آهون منهنجون.
حيرت آهه ته مان آهيان سراپا گناهه.
ان هوندي به آهين تدبير كندڙ تون.

دنيا كي آهه غرورِ مال و دولت گهڻو.
بي چين بشر كي غرور حشمت گهڻو.
آهه ساز ٽٽل جو شان ئي نرالو.
سرمو ٿيل پٿر جي آهه عظمت گهڻو.

جيكو ساغرِ گل ۽ چمن جو آهه مقام.
اهڙي خوبصورت گهر ۾ آهي تنهنجو قيام.
حق آهي ان كي جو چوي مون كي شرابي،
سمجهي كوئي پارسا ته آهه ان جو كلام.

ترک

از کارِ جہان تمام انکار خوش است
این کار کُنی اگر تو بسیار خوش است
خُود را بکنار گیرو بگذر ز ہمہ
در عالم تدبیر ہمین کار خوش است

عُزلت بجہان راحتِ جان یافتہ شُد
بر رُوئے زمین گنجِ نہان یافتہ شُد
این گوہرِ نایاب کہ ہم بے قدر است
در بحرِ پُر آشوبِ جہان یافتہ شُد

از مردمِ دُنیا بخُدا گیر کنار
تا دل بکشُد عروسِ راحت بہ کنار
سر رشتۂ اِختلاط از دست بدہ
سرمایۂ آرام و فراغت بہ کف آر

ترڪُ

تون دل ۾ ڏکن جو غم نہ ڪر،
تدبير ۾ انديشہء انجام نہ ڪر،
دنيا کان ڌار رهي دنيا ۾ ڦر،
ان ڪم ۾ گهڙي پل بہ آرام نہ ڪر.

هيڪلائي آهہ اگر توکي دنيا کان حاصل،
راحت اٿئي ان گنج نِهان کان حاصل،
اهو اڻ لڀ گوهر تہ انهيء منجهہ آهہ،
تيندي آهہ شيء اتان ئي حاصل.

دنيا ۾ اگر تنهائيء جي ڪنڊ ملي وڃي،
لازم آهہ توکي خوشي راحت جي ملي وڃي،
جيسين آهہ انهيء خون جو شؤق توکي،
ممڪن ناهہ تہ آرام و فراغت ملي وڃي.

عشقِ و فراق

دُنیا نکُنم طلب که کمتر ز خس است
بی دولتِ دیدارِ تو این هم قفس است
خواهانِ وصالم و همین است سُخن
در خانه اگر کس است یک حرف بس است

دُوری نفسی مرا از و مُمکن نیست
این یک جهتی به گفتگُو مُمکن نیست
اُو بحرِ دلم سبُوست این حرفِ غلط
گنجائشِ بحر در سبُو مُمکن نیست

نابُود شُدم بُود نمی دانم چیست
اخگر شُده ام دُود نمی دانم چیست
دل دادم و جان دادم و ایمان دادم
سوداست مگر سُود نمی دانم چیست

سرمد غمِ عشق بوالهوس را ندهند
سوزِ دلِ پروانه مگس را ندهند
عُمری باید که یار آید به کنار
این دولتِ سرمد همه کس را ندهند

عشق و فراق

دنيا جي طلب جڏهن اها محض هَوِس آهه.
بنا ديدار جي دولت هيءَ دنيا قفس آهه.
تنهنجي وصال جو آهيان خواهان هردم.
عاقل هجي کوئي ته هڪ صرف بس آهه.

گهڙي پل به جدائي هن جي مون لاءِ ڏکي.
ان عشق کي لفظن ۾ ڪري ڪو بيان سگهي.
هو بحر آهه دل ڪوزو آهه اهو قوُل غلط.
ڪوزي ۾ بحر جي گنجائش نه ٿي سگهي.

نابود آهيان نه ڄاڻان ته بود ڇا هي؟
ڇٽنگ آهيان نه ڄاڻان ته دُوڏ ڇا هي؟
ڏئي ڇڪوهان ان کي دل و جان و ايمان.
ان سودي ۾ نه ڄاڻان ته سُود ڇا هي؟

سرمد غمِ عشق بو الهوس کي نه مليو.
سوزِ دل پرواني جي مَک کي نه ملي.
هڪ عمر گذرڻ تي ملندو آهه سُو دوِست.
هي اهو شوق آهه جو خار و خس کي نه مليو.

غیر از تو مرا یار و نگاری نه بود
دل را هوسِ باغ و بهاری نه بود
پیوسته خیال و وہم اندیشه بشوی
جز مهر و مه روی تو کاری نه بود

جز بادهٔ شوقِ دوست عشرت نه بود
بی دُرد کشی نشهٔ وحدت نه بود
می خانهٔ عالم که پُر از دردِ سر است
خالی ز خمار و رنج و محنت نه بود

در مسلخ عِشق جز نکورا نکشند
لاغر صفتانِ زشت خُورا نکشند
تو عاشقِ صادقی زِ کشتن مگریز
مُردار بود هر آنکه اُورا نکشند

هر کس بخیال اُو هم آغوش بود
دیوانه نماید همه سرهوش بود
کیفیتِ این نشه بکس ظاهر نیست
این باده نهان همه در جوش بود

از منصبِ عِشق سرفرازم کردند
وز منتِ خلق بی نیازم کردند
چون شمع درین بزم گدازم کردند
وز سوختگی محرمِ رازم کردند

تو سوا ڪجهه ناهه مطلوب مون کي.
گلشن جون بهارون ناهن محبوب مون کي.
بيڪار آهن هر وقت هي وهم و گمان.
جلوو تنهن جي حسن جو آهه مرغوب مون کي.

شراب جي چکيءَ جو شوق خوشي ناهي.
بي درد ڪشي نشهءِ وحدت ناهي.
مئخانءِ عالم آهه سراپا رنج و غم.
راحت نه آهه ان ۾ خوشي ناهي.

تيندا هن شهيد جيڪي نيڪ و ڪار هتي.
پڇيا ناهن ويندا بد اطوار هتي.
عاشق صادق آهين ته خنجر کان نه ڊڄ.
مردار تي هلندي ناهي تلوار هتي.

توساڻ جو تصور ۾ هم آغوش رهيو.
هر وقت اهو فرزانءِ باهوش رهيو.
ان سُرور جو عالم ئي نرالو سي ڳان.
هي پيئندڙ هوندي به سدا پرجوش رهيو.

عشق جي مشصب تي جڏهن سرفراز کيءَ.
آزاديِ روح جو دروازو به کولي ڏنءِ.
سوزِ شمع مون کي ٻرڻ لاءِ عطا کيءِ.
ان ڍنگ سان مون کي محرمِ راز کيءِ.

سرپاشُد و پائی سر مرا در رہِ یار
من بے سر و پا شُدم تو معذُورم دار
ہشیار بسر چگوُنہ پوشد پاپوش
دیوانہ بہ سر چگوُنہ پیچد دستار

مُمکن نہ بوَد کہ یار آید بکنار
خُود را ز خیالِ خام و اندیشہ برآر
ہر چیز کہ غیر اوست در سینۂ تُست
بسیار حجابیست میانِ تو و یار

زاہد بہ نصیحتم تو بسیار مکوش
از آتشِ عشقِ اوست این دیگ بجوش
ہُشیار شو و بہ بین کہ خمخانۂ دل
از بادۂ کیست ہست در جوش و خروش

پیوستہ درین دیار با دیدۂ نم
در بحرِ خجالت و ندامت غرقم
خواہم کہ نگردم ز تو غافل یک دم
افسوس ازیں غفلت ہر دم ہر دم

تا فکر و خیالش بدلم کرد وطن
سرتا بقدم فکر و خیالم ہمہ تن
از خُود سُخنی ہمیشہ دارم آقا
اِظہار مُحالست ہمین است سُخن

هلندو ٿي رهيس مستي پر راهہِ يار.
آهي عشق جي راهہ ۾ اهو منهنجو شعار.
مستي تي جُتي نہ پائيندو هوشيار.
ديوانو نہ ٻڌندو ڪڏهن سِرَ تي دِستار.

ممڪن نہ آهہ يار اپندو ويجهو.
بيڪار نہ تي محوِ خيالات ۾ گهڻو.
هر شيءِ اجائي آهہ تنهنجي سيني ۾.
اي عاشق ! حجاب وچ ۾ آهہ تو ۽ يار جي.

نصيحت نہ ڪر زاهد منهنجي سامهون.
پرجوش آهہ آتشِ عشق ۾ مون دل.
هوش سنيال ۽ ڏس منهنجي دل ۾.
عشق جي پياڪ وارو جوش و خروش آ.

هر وقت رهن ٿيون اکڙيون آليون.
پڇتاءَ جي شرمندگيءَ جي درياءَ ۾ آهيان ٻڏل.
خواهش اٿم تہ توکان نہ رهان غافل.
افسوس جو رهيو هان سدائين غافل.

خيال و فڪر تنهن جي الفت جو ڪيم.
تنهنجي خيال ۾ غرق رهان تو هر دم.
دل ۾ سدا تنهن جو ذڪر روان آهہ.
گهڻو مشڪل هو اظهارِ سخن نہ ڪيم.

عِبادت

سررشتۀ اختیار با یار گذار
خود را ز غم و محنتِ بیهوده برآر
این عمرِ گرامی که تمامی هوس است
با یار بسر بر به غفلت میار

هرگز بخدا زهدِ ریائی نه کنم
غیر از معرفت گدائی نه کنم
شاهی کنم و ملکِ فراغت گیرم
پیوسته ز مے خانہ جدائی نه کنم

خود را بخیالِ دوست دل شاد بکن
از محنت اندوه و غم آزاد بکن
یاران که شب و روز رفیقت بودند
از شادی و اندوه همه یاد بکن

هرش بگزین بکامرانی بنشین
دیگر نه بود دولتِ راحت بِه ازین
بے دوستیش نیست میسّر هرگز
گر طالبِ دنیای وگر طالبِ دین

عبادت

خالق تنهنجو دوست تون دوست هن جو.
اجايو ڏک نہ ڪج ۽ اجايو نہ روءُ.
هيءَ عمر سڄي آهہ بس حرص و هوا.
پيرويءَ ۾ گذار ۽ نہ غفلت ۾ رهہ.

قسمِ خدا ذهن ۾ رياڪاري نہ ڪيم.
غيرن ڪان ڪڏهين بہ گدائي نہ ڪيم.
ملڪِ فراغت تي آهہ حڪومت منهنجي.
مئخاني ڪان گهڙي پل بہ پري نہ ٿيم.

يادِ محبوب ۾ ڪر دل کي شاد.
ٿي ويندين رنج و الم ڪان آزاد.
جو دوست رات و ڏينهن توسان رهي.
هر خوشي ۽ فڪرات ۾ ڪر ان کي ياد.

هن جي محبت ۾ خوشي جو يقين رک.
نہ آهي ان ڪان وڌيڪ ڪائي راحت.
هن جي محبت سواءِ نہ ٿيندءِ حاصل.
تون طلبين دنيا يا خواهشِ دين.

جز محنت و رنج نیست حاصل ز ہمہ
فارغ شو و آزاد بکن دل ز ہمہ
خود را بخدا گزار و اندیشہ مکن
این فکر و خیال و وہم مشکل ز ہمہ

گر در طلب بادۂ راحت ہستی
و ز نشۂ آزادیٔ دنیا مستی
دین ہم بگذار دامن دوست بگیر
در عالمِ مستی زِ دو عالم رستی

اے خانہ خراب از خدا بے خبری
اے موجِ سراب از خدا بے خبری
این ہستیٔ موہومِ تو نقش است بر آب
اے جوش حباب از خدا بے خبری

افسوس ز احوالِ خود آگاہ نئی
بدخواہِ خودی ولی ہوا خواہ نئی
بی ہوشیٔ غفلت خماری دارد
ہشیار ز صہبائیٔ سحر گاہ نئی

از خواہشِ مال و جاہ زحمت ببری
با یار بسر بکن کہ راحت ببری
غافل نشوی بسی ندامت بکشی
آگاہ اگر شوی فراغت ببری

دنيا مان نہ ڪوئي رنج آ حاصل.
جڏ اُنس اهو تہ خوش رهي دل.
دل پنهنجي خدا کي ڏي نہ ڪج خوف.
ڪجهہ نہ بگاڙيندءِ هي وهمِ باطل.

آهي توکي اگر راحت جي خزاني جي تلاش.
توکي نہ آهہ فڪر جهان يا فڪرِ معاش.
دامنِ دوست کي جهل ٻيو سڀ ترڪ ڪر.
پنهي جهانن ۾ نہ ڏسندين ڪو ستم.

اي خانہ خراب ڇو آنهہ بيگانہءِ حق.
اي موج سراب ڇو آنهہ بيگانہءِ حق.
آهہ فرضي هستي جڻ پاڻي تي قدم.
اي جوشِ حباب ڇو آنهہ بيگانہءِ حق.

افسوس تون آنهہ اعمال کان ناواقف.
پنهنجو بدخواهہ آن خوش خواهہ نہ آن.
غفلت جي بيهوشيءَ ۾ آهہ وڏو خمار.
تون واقفِ سراب رنگين سحرگاهہ نہ آن.

دولت جي هوس ڇڏ تہ راحت ملئي.
صحبت حق ۾ رهہ تہ راحت ملئي.
غفلت ۾ ندامت کان سواءِ ڪجهہ نہ آ.
ڳالهہ اها ڄاڻين تہ فراغت نہ آ.

خواہی کہ شوی شاہ و گدائی نہ کُنی
باید کہ خیالِ پارسائی نہ کُنی
از دُرد کشی صاف دلی حاصل کُن
یک گام زمے خانہ جدائی نہ کُنی

اسرارِ مَی و جام بکس روشن نیست
این راز بہر مُردہ دلی گُفتن نیست
زاہد بخُدا کہ از خُدا بی خبری
سر رشتۂ این بدستِ ہر کودن نیست

دیوانگیٔ دِلم بود عقلِ کمال
آشوبِ محبت است بیرون زخیال
گنجائشِ بحر در سبو ممکن نیست
ہرچند کہ گویند خیال است محال

خواهش آ رهو شاهہ گدائي نہ ڪريو.
لازم آهہ تہ خيالءِ پارسائي نہ ڪريو.
ملي ويندي ڪنهن مئي مان صاف دلي.
مئخاني کان دم پر بہ جدائي نہ ڪريو.

اسرارِ مئي کان ڪير واقف نہ آهہ.
ڪذهن نہ سمجهي ڳالهہ اها قلبِ ضعيف.
زاهد ڪي ڇا خبر تہ خدا آهي ڇا؟
نادان نہ سمجهندين اهو رازِ لطيف.

دل جي ديوانگي آ مون عقلِ ڪمال.
انقلابِ محبت ۾ آهہ اهو خام خيال.
ممڪن آ ڪڏهن جام ۾ بحر جي جاءِ.
ڇوڙ ڪي تہ چئو پر ائين آهہ محال.

ڪتاب مان چونڊ

بيت

هي دنياوي فڪر اجايو ۽ بيڪار ڄاڻ،
پنهنجو اهو خيال اي دل! بيجاءِ ڄاڻ،
دنيا جي خيالن ۾ رهندي خوش نہ ٿي،
انهن جو ملڻ بيڪار حاصلات خام ڄاڻ.

اي دوست! چالاڪ آهين نادان تون.
ڦاني آ دنيا پر ان کان بہ اڻڄاڻ تون.
هن فرضي هستيءَ تي هي ناز ڇا لاءِ.
ٻن ٽن ڏهاڙن جو آهين مهمان تون.

تون وهم و گمان ۽ فڪرِ دنيا کي ڇڏ،
نسيمِ سحري گلشن و صحرا کي ڇڏ.
تون ٻوءِ گل ۽ موتيءَ جو ديوانو نہ ٿي،
هوشيار رهہ ان جوشِ تمنا کي ڇڏ.

هي فڪر و غم دنيا جو دک سڀ ڪوڙ،
مستانہ هي ڪوهہ و صحرا جو سفر سڀ ڪوڙ،
دنيا کي پرک پرين، هي هڪ خواب آهہ،
هي جوشِ داستان ۽ موجِ دريا سڀ ڪوڙ.